

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990

Steen, A.P.W. van

Citation

Steen, A. P. W. van. (2023, November 22). *Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

6 De Vereeniging en de Bond in de strijd voor vrouwenkiesrecht

De vrouwenkiesrechtstrijd markeerde de nieuwe fase in de vrouwenbeweging, waarin vrouwen rechten voor zichzelf gingen opeisen. Aan deze strijd die beeldbepalend was voor de eerste feministische golf en gerekend vanaf de oprichting in 1894 van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK) een kwart eeuw duurde, zijn meerdere studies gewijd. Daarin ligt de nadruk op de - landelijke - ontwikkeling van de VvVK en haar leidsvrouwen, die veelal vanuit Amsterdam opereerden. De Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (NBvVK), die in 1907 landelijk werd opgericht, is vooral onderzocht op het punt van de afsplitsing van de VvVK en de daarbij opgeworpen ideologische tegenstelling. De bijdrage van de NBvVK aan de vrouwenkiesrechtstrijd is zodoende onderbelicht gebleven, net als daarbij betrokken vrouwen die aanvankelijk vooral in Den Haag en Leiden woonden. Dit is een reden om in dit hoofdstuk de rol van de NBvVK extra te belichten.⁴³⁷ Daarbij onderzoek ik de concrete verschillen tussen de VvVK, die in 1900 een afdeling in Leiden kreeg, en de NBvVK die in 1908 volgde, voorbij de ideologische tegenstelling. Deze vergelijking is in dit hoofdstuk op basis van doel en actierepertoire. In de volgende twee hoofdstukken zullen de Leidse (bestuurs)leden van beide verenigingen worden vergeleken en zal de personele relatie van Leidse kiesrechtvrouwen met andere bewegingen en vrouwenorganisaties aan de orde komen.

In het vorige hoofdstuk is de relatie van onderwijsvrouwen en studentes met de vrouwenkiesrechtbeweging onderzocht. In dit hoofdstuk worden de hoogleraren en hun verhouding tot de vrouwenkiesrechtstrijd meegenomen. Zij zijn ook onderdeel van de ledenanalyse in het volgende hoofdstuk.

6.1 De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht

6.1.1 De oprichting van de landelijke VvVK en de verhouding tot de SDAP

De arbeiderspartijen, die eind negentiende eeuw waren opgericht, streden voor kiesrecht, maar vrouwenkiesrecht was van ondergeschikt belang. Dit bracht Wilhelmina Drucker en andere vrouwen ertoe om de Vrije Vrouwen Vereeniging (VVV) op te richten, waarbij vrij betekende niet-partijgebonden. Deze VVV wilde gelijkstelling van man en vrouw en niet alleen op het gebied van kiesrecht. Het zwaartepunt van VVV lag in Amsterdam. Vanuit de VVV ontstond het idee om een vereniging speciaal voor vrouwenkiesrecht op te richten met een landelijke basis. Dit werd de VvVK, die in 1894 tot stand kwam. In hetzelfde jaar werd de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) opgericht als afsplitsing van de revolutionaire Sociaal Democratische Bond.⁴³⁸

De VvVK ging over tot ledenwerving en oprichting van plaatselijke afdelingen. De leden kozen op jaarvergaderingen de bestuursleden en bepaalden het beleid. De organisatievorm, het doel en de strategie lagen vast in de statuten. Mannen en vrouwen konden lid worden, maar mannen waren uitgesloten van bestuursfuncties, omdat vrouwen hierin ervaring moesten opdoen. De jaarlijkse contributie was één gulden. De VvVK beseftte dat dit voor lagere inkomens veel was, maar had geld nodig voor propaganda en een eigen contactorgaan. Dit was vanaf 1897 het *Maandblaadje* dat in 1900 werd vervangen door het *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*. De VvVK wilde haar doel bereiken door het houden van openbare vergaderingen, het verspreiden van geschriften en het indienen van adressen bij de regering, inclusief de koningin, en door andere wettige middelen.⁴³⁹

De VvVK was niet aan een partij gebonden en was in die zin neutraal, maar het begrip neutraliteit riep regelmatig discussie op. De eerste voorzitter, Annette Versluys-Poelman uit Amsterdam, trad in 1902 teleurgesteld af, omdat zij graag had gezien dat de VvVK zich voor meer inzette dan alleen vrouwenkiesrecht. Op verzoek van leden stelde de relatief jonge Welmoet

⁴³⁷ In: Van Steen: 'De vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden', 177-220, schreef ik over de rol van Leidse vrouwen bij de oprichting van de NBvVK, maar de ontwikkeling van de VvVK komt hierin slechts zijdelings aan de orde.

⁴³⁸ Bosch gaat in: *Strijd!* (p.53 e.v.) uitgebreid in op de VvVK-oprichting 'voorbij het standaardverhaal'.

⁴³⁹ Er was meteen audiëntie aangevraagd bij de koningin en haar moeder. Het verzoek kreeg aandacht in vele kranten, o.a. *Het nieuws van den dag* 15-12-1894.

Wijnaendts Francken-Dyserinck, voorzitter van de Haagse VvVK-afdeling, zich kandidaat als haar opvolger. De andere kandidaat was de ruim twintig jaar oudere Aletta Jacobs, die voorzitter was van de Amsterdamse afdeling. Omdat geen van beide kandidaten een meerderheid haalde, was een herstemming nodig, maar daarvoor trok Wijnaendts Francken zich terug met als reden dat zij de 'huiselijke vrede' wilde bewaren.⁴⁴⁰ Haar man had namelijk niet veel op met vrouwenemancipatie. Daarop werd Jacobs voorzitter en zou dit lange tijd blijven.

Wijnaendts Francken-Dyserinck bleef wel actief in de VvVK. Zij was een van de sprekers van het Algemeen Kiesrechtcomité, dat bij een tournee door het land ook Leiden aandeed. In dit comité, dat in 1899 door de SDAP was geïnitieerd, werkten de VvVK en de SDAP aanvankelijk samen in de strijd voor vrouwen- en arbeiderskiesrecht. Wijnaendts Francken sprak in Leiden, net als eerder in Den Haag, na de SDAP-leidsman Pieter Jelles Troelstra.⁴⁴¹ Dat zij een belangrijke spreker was, bleek in 1903 toen haar naam in de aankondiging bovenaan stond, gevolgd door die van Henriette Roland Holst, dan pas Troelstra en anderen. Na hun toespraken volgde een demonstratie door de stad Rotterdam, 'met muziek en ontplooid baniers'.⁴⁴² Waarschijnlijk was dit de 'optocht' waarin Wijnaendts Francken-Dyserinck voor de VvVK meeliep met een spandoek met daarop de leus: 'Voor vrouwenkiesrecht, tegen alcoholisme en prostitutie', een meerledig doel dus, waarvan de laatste twee uit het zicht verdwenen bij de VvVK.⁴⁴³

Voor de samenwerking in het Algemeen Kiesrechtcomité had de VvVK de eis gesteld dat zij het vrouwenkiesrecht mocht steunen, ook als dit niet algemeen maar beperkt vrouwenkiesrecht zou zijn, dus niet voor arbeidersvrouwen. Hierop besloot een aantal SDAP-vrouwen uit teleurstelling de VvVK te verlaten, al ging de samenwerking van de VvVK met de SDAP in het Algemeen Kiesrechtcomité nog door. Voor de SDAP-partijleiding had algemeen mannenkiesrecht echter prioriteit, een standpunt dat Troelstra benadrukte in een vraaggesprek met afgevaardigden van de VvVK. Hij meende bovendien dat de geestelijken te veel invloed hadden op vrouwen, zodat vrouwen met kiesrecht een reactionaire macht vormden. Het interview werd in 1905 afgedrukt in het *Maandblad* van de VvVK. Het zal hebben bijgedragen aan het besluit van de VvVK dat jaar om de samenwerking met de SDAP in het Algemeen Kiesrechtcomité te verbreken.⁴⁴⁴

6.1.2 De Leidse VvVK-afdeling

In 1898 had de VvVK in Leiden vijf leden. In 1900 was dit gestegen tot 27 en dat was genoeg om een afdeling op te richten, de veertiende in het land. President Versluys-Poelman kwam bij die gelegenheid spreken, waarna nog twintig leden zich aanmeldden en een bestuur werd gevormd. Dit bestond aanvankelijk uit Lizzy van Dorp, als voorzitter, lerares Hoestra al secretaris en Lorentz-Kaiser als penningmeester. Het volgende jaar werd Hoestra voorzitter toen Van Dorp naar Den Haag verhuisde. Het bestuur werd uitgebreid naar vijf leden met als nieuwe leden Hermine Hartevelt, als secretaris, Christine Lulofs en onderwijzeres Anna Pitlo. Pitlo werd tevens bestuurslid van de Leidse SDAP-afdeling en in 1907 voorzitter van de Leidse Vrouwenclub van de SDAP, maar toen had zij de VvVK al vaarwel gezegd, waarover later meer. Van Dorp hield via een briefwisseling contact met Lorentz-Kaiser die via haar man in contact stond met hoogleraren en de ledenwerving in academische kring ter hand had genomen. Lorentz-Kaiser schreef: 'Zoetjes aan doortrekken we met onze denkbeelden de heele universiteit.'

⁴⁴⁰ W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, *De strijd voor het vrouwenkiesrecht herdacht* (z.p., 1953) 12-15. Zij had zich kandidaat gesteld zonder daar, naar eigen zeggen, al te veel over na te denken.

⁴⁴¹ Het bezoek aan Leiden was op verzoek van de sociaaldemocratische Leidsche Bestuurdersbond: Wijnaendts Francken-Dyserinck, *De strijd voor het vrouwenkiesrecht herdacht*, noot p.14 en *Leidsch Dagblad* 26-8-1902.

⁴⁴² *Het Volk* 10-9-1903.

⁴⁴³ Wijnaendts Francken-Dyserinck, *De strijd voor het vrouwenkiesrecht herdacht*, 16. Wijnaendts Francken is vaag over het jaartal, omdat ze het niet kon nazoeken in haar archief dat zij al had ingeleverd bij het IAV.

⁴⁴⁴ *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* (hierna: *Maandblad VvVK*) 10:1 (1905).

Jaarlijks stuurde de afdeling een afvaardiging naar de algemene vergadering van de VvVK. Voor de jaarvergadering in Amersfoort in december 1901 nam de Leidse afdeling een amendement aan: in plaats van 'verkrijgen van gelijkstelling van man en vrouw' zag zij dit liever geformuleerd als 'het verkrijgen van gelijke rechten voor mannen en vrouwen'. Het werd in Amersfoort door de vergadering overgenomen. Hieruit blijkt dat het de VvVK om meer ging dan alleen kiesrecht. Zij wilde ook de wettelijke achterstelling op andere gebieden bestrijden, zoals in de huwelijkswetgeving die getrouwde vrouwen onmondig maakte. De afdeling Leiden organiseerde ook plaatselijke bijeenkomsten om leden te werven. Om vrouwen 'te scholen' voor hun toekomstige kiesrecht gaven zowel mannen als vrouwen lezingen over vrouwenkiesrecht of staathuishoudkunde. De bijeenkomsten werden aantrekkelijker gemaakt met muziek, zang en een voorlezing of voordracht. Er werden ook bijeenkomsten georganiseerd in de buurgemeentes, waarvoor kopstukken uit de VvVK werden uitgenodigd.⁴⁴⁵

Omdat de VvVK onduidelijk was over wat voor kiesrecht zij wenste, leidde dit meermaals tot discussie. Dit was bijvoorbeeld na een lezing van de Leidse professor Oppenheim voor de Leidse VvVK-afdeling. Oppenheim was volgens het *Maandblad* 'boeiend, interessant en geestig', maar Versluys-Poelman vroeg zich af welk kiesrecht hij nu voorstond. Hij had het in het midden willen laten, waardoor het volgens Lorentz-Kaiser leek of hij het kiesrecht voor gehuwde vrouwen als een extreem standpunt beschouwde.⁴⁴⁶ De onduidelijkheid bracht de Leidse afdeling ertoe zich te beraden over de kiesrechtvarianties. Zij kwam in 1903 tot de slotsom dat dit algemeen - en in geen geval het beperkt - vrouwenkiesrecht moest zijn. Zij was met dit standpunt vooruitstrevender dan andere afdelingen, zo bleek op de jaarvergadering in Leiden. Slechts twee afdelingen, Leiden en Meppel, spraken zich uit voor algemeen vrouwenkiesrecht, zodat de VvVK vasthield aan het standpunt dat alleen de sekse-ongelijkheid op dit gebied moest worden opgeheven, dus hetzelfde kiesrecht voor vrouwen als voor mannen.

Op die jaarvergadering stelde de afdeling Amsterdam voor een vaandel aan te schaffen en een betaalde propagandiste.⁴⁴⁷ Het eerste voorstel werd verworpen vanwege de kosten en omdat de vereniging het actierepertoire van de socialisten niet over wilde nemen.⁴⁴⁸ Later kwam dit vaandel er alsnog, net als de propagandist. Dit was Kee Groot uit Hoorn, die in haar humoristische rol als boerendochter Marijtje op de VvVK-bijeenkomsten een grote populariteit verwierf.

In 1904 vierde de VvVK, ook de Leidse afdeling, het tienjarig bestaan, waarvoor Lorentz-Kaiser haar huis ter beschikking stelde. Dr. Estella Kleerekoper, adjunct-inspectrice van de arbeid, sprak hier over de nieuwe ontwerp-arbeidswet en de gevolgen voor vrouwen.⁴⁴⁹ Het volgende jaar stonden de Tweede Kamerverkiezingen voor de deur, waarvoor verschillende partijen ook in Leiden verkiezingsbijeenkomsten organiseerden. Lorentz-Kaiser bezocht de bijeenkomst van de liberale Vrijzinnige Kiesvereniging waar zij na het betoog van de heer Visser een warm pleidooi hield voor vrouwenkiesrecht. Visser repliceerde dat hij geen voorstander was, het zelfs gevaarlijk vond, omdat vrouwen het zelf niet wilden en er nog niet geschikt voor waren. De volgende avond bezocht Lorentz-Kaiser de bijeenkomst van de SDAP waar Van der Goes sprak. Weer nam zij het woord om voor vrouwenkiesrecht te pleiten en aan de spreker een standpunt te ontlokken. Hij bevestigde het partijstandpunt dat vrouwen uit de bezittende klasse geen kiesrecht mochten krijgen voor er algemeen mannenkiesrecht was.⁴⁵⁰

⁴⁴⁵ Zoals Wijnaendts Francken-Dyserinck in Boskoop of Aletta Jacobs in Bodegraven: *Leidsch Dagblad* 24-3-1906 en *Maandblad VvVK* 10:11 (1906).

⁴⁴⁶ Geciteerd in: Van Steen, 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden', 189; brief van 1-5-1902 (in: Atria, archief E.C. van Dorp, nr.382, inv.nr.250).

⁴⁴⁷ Verslag: *Leidsch Dagblad* 29-12-1903.

⁴⁴⁸ Drucker pleitte hier al jaren voor binnen haar - Amsterdamse - afdeling, om zichtbaarder te zijn, maar het vaandel kwam er pas in 1911. Het was een ontwerp van Rosa Manus: www.wilhelminadrucker.nl/nl/myriam-everard-een-eigen-vaandel. Het kreeg het *Jus Suffragii*-logo, met een Vrouwe Justitia zonder blinddoek. *Jus Suffragii* was het symbool en de naam van het tijdschrift van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht.

⁴⁴⁹ *Leidsch Dagblad* 6-2-1904. Kleerekoper verbleef in het pension van Wilhelmina Kuenen.

⁴⁵⁰ *Leidsch Dagblad* 14-6-1905, 15-6-1905 en 21-11-1905.

Ook bij andere gelegenheden lieten tegenstanders van vrouwenkiesrecht zich horen, zoals op een openbare VvVK-bijeenkomst in Leiden waar hoofdbestuur lid Sophia Tilma-Schaaff sprak. Deze bijeenkomst was buitengewoon goed bezocht, met een zeer gemengd publiek van dienstbodes en arbeidersvrouwen tot studenten en professoren, zo meldde de krant. Misschien was een deel van het publiek op de naam van Betsy Vos afgekomen, die in de pauze liederen ten gehore zou brengen. Vos was zangeres en dirigent van het SDAP-zangkoor De Stem des Volks, maar zat daarbij tot in 1908 in het VvVK-afdelingsbestuur.⁴⁵¹

Tilma-Schaaff betoogde dat de vrouw haar burgerschapsrechten opeiste en dat haar deelname aan het publieke leven de moederplichten niet in de weg stond, zoals veel tegenstanders vreesden. Na afloop was er gelegenheid tot debat waaraan vier heren deelnamen. Drie daarvan waren ronduit tegen vrouwenkiesrecht. Een vierde, Johannes van Bolhuis, was deels tegen, met als argument dat de dames geen weet hadden van het leven van burger- en vooral werkmansvrouwen.⁴⁵² Deze student kwam drie jaar later in het bestuur van de Leidse NBvVK-afdeling. Ook twee andere opposanten lieten hun tegenstand varen: Benjamin de Jong van Beek en Donk kwam in het NBvVK-hoofdbestuur en David van Embden werd lid van de VvVK.⁴⁵³

Het twaalf en een halfjarig bestaan van de VvVK werd in Leiden op 23 oktober 1906 gevierd in het Leidse Volkshuis, waar Betsy Vos zorgde voor de muzikale omlijsting. De toegang was gratis voor arbeiders en arbeidsters, anderen mochten geven wat ze wilden. Versluys-Poelman blikte in haar feestrede terug op de voorbije – niet altijd makkelijke – jaren. Wijnaendts Francken stelde in haar voordracht ‘feminisme en kiesrecht’ de clichés over vrouwen nog eens aan de orde stelde, zoals ‘de man is het hoofd, de vrouw is het nekje’ en ‘de vrouw vindt haar taak onafwijsbaar in de man en zijn huis’ of ‘ik bemoei me niet met politiek’. Volgens Lorentz-Kaiser was de lezing wel wat ingewikkeld voor het aanwezige publiek en weerhield het sommigen om lid te worden.⁴⁵⁴

6.1.3 Aanloop naar de scheuring

Voorafgaand aan de jubileumviering kwam **Margarethe Johanna Toni Nieuwenhuis-von Uexküll Gùldenbandt (1873-1970)** op een goed bezochte huishoudelijke vergadering in februari 1906 met een propagandavoorstel. Zij wilde niet-leden de mogelijkheid geven zich uit te spreken voor vrouwenkiesrecht en daarbij of dit beperkt of algemeen kiesrecht moest zijn. De opgehaalde handtekeningen moesten dienen als extra druk op de regering, omdat het ledental van de VvVK beperkt was. Het stoorde Nieuwenhuis dat het bestuur had bepaald dat bij de propaganda gedaan moest worden alsof de VvVK 20.000 leden telde, dus heel wat meer dan de feitelijke 2500. Het druiste in tegen Nieuwenhuis’ gevoel van ‘exactheid’.⁴⁵⁵

Von Uexküll Gùldenbandt werd geboren in Kowno, Litouwen, waar haar vader militair ingenieur was. Zij had in Zürich biologie gestudeerd en daar gestreden voor gelijke rechten voor mannelijke en vrouwelijke studenten.⁴⁵⁶ Na haar promotie in de botanie werkte zij in Oost-Indië, waar zij haar echtgenoot Anton Willem Nieuwenhuis leerde kennen. Na hun huwelijk kwamen zij naar Leiden, waar Nieuwenhuis in 1904 werd aangesteld als hoogleraar in de land- en volkenkunde van Nederlands-Indië.⁴⁵⁷ Het stel kreeg vier kinderen. Na haar komst naar Leiden haalden Lorentz-Kaiser,

⁴⁵¹ Helaas was Vos ziek, maar gelukkig kon Coba Riedel haar vervangen.

⁴⁵² *Leidsch Dagblad* 25-11-1905.

⁴⁵³ Van de vierde is mij niets bekend. De Jong van Beek en Donk trouwde met Clasina Kluijver. Van Embden was de halfbroer van Van Itallie-van Embden.

⁴⁵⁴ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.251: brief aan Van Dorp van 23-11-1906.

⁴⁵⁵ Deze passage, inclusief citaten, is gebaseerd op: Van Steen, ‘Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden’, 177-220, tenzij anders geannoteerd.

⁴⁵⁶ Samen met de Oostenrijkse Lucia Morawitz. Zij volbracht de vijfjarige studie in drie jaar. Bij die studie leerde zij Albert Einstein kennen die zij later weer ontmoette toen hij buitengewoon hoogleraar in Leiden was. In Zürich raakte zij bevriend met Einsteins latere echtgenote, de Servische Milena Maritsj.

⁴⁵⁷ Voor zij het Nederlands goed machtig was, communiceerde zij in het Duits en vertaalde boeken van haar man over Borneo in het Duits. Zij ontwierp ook haar nieuwe woning, ‘t Kasteeltje, aan de Jan van Goyenkade 44.

Van Dorp en Wijnaendts Francken-Dyserinck haar het afdelingsbestuur binnen. Zij keek later niet met plezier terug op deze periode, zo bleek toen Wijnaendts Francken-Dyserinck haar benaderde voor informatie in verband met haar brochure over de vrouwenkiesrechtstrijd. Nieuwenhuis had in haar documenten gezocht, maar niets gevonden:

Het kan ook zijn, dat ik toen, al het geschreeuw en gepraat moe, de onaangename herinneringen met de documenten heb trachten te doen verwijderen.⁴⁵⁸

Toch schreef zij een paar jaar later haar 'herinneringen aan de strijd voor het vrouwenkiesrecht' met smaak op voor de krant.⁴⁵⁹ Nieuwenhuis-von Uexküll Gùldenbandt komt in de brochure van Wijnaendts Francken over de vrouwenkiesrechtstrijd voor als de gooier van de knuppel in het hoenderhok vanwege haar enquêtevoorstel. Na discussie besloot de vergadering het voorstel aan het hoofdbestuur voor te leggen, maar kort erop vond Nieuwenhuis het naïef. Dat zij er toe was gekomen, schreef zij toe aan een gebrek aan kennis van de wereld van politieke praktijken. Ze besloot het daarom in te trekken voor de jaarvergadering in Zutphen.

Het Leidse voorstel viel niet goed bij het hoofdbestuur onder voorzitterschap van Jacobs, die vond dat het petitionnement de tegenstanders van kiesrecht in de kaart zou spelen als er te weinig handtekeningen werden opgehaald. Het hoofdbestuur besloot daarom het voorstel niet in het *Maandblad* op te nemen, een besluit dat Jacobs in een brief aan Nieuwenhuis toelichtte: 'Op het aantal leden komt het niet zoozeer aan, als op de vorming van de publieke opinie, die zich uit in de pers.'

Het hoofdbestuur zette het voorstel echter toch op de agenda voor de vergadering in Zutphen omdat het zoveel commotie had opgeroepen in de VvVK. Op die vergadering voelde Nieuwenhuis zich zo geïntimideerd dat zij besloot haar mond te houden:

'Ik zeg geen woord!' Mevrouw Lorentz heeft toen tranen om mij moeten lachen. Voor de aanwezigen die van al het voorafgaande niets wisten, moet mijn optreden wel zeer onbegrijpelijk zijn geweest.

Uit onvrede met het hoofdbestuur kwamen de afdelingen Leiden en Breda met het idee voor een 'omzetting van het bestuur' en legden dit plan uit in een circulaire aan de leden. Namens Leiden was deze ondertekend door secretaris Sophia Goekoop en waarnemend president Kluijver-Honigh. Het plan was dat een aantal vrouwen zich *en bloc* kandidaat zou stellen voor het hoofdbestuur, kandidaten die allen voorstander waren van de gematigde lijn. Meer afdelingen waren ontevreden zoals Rotterdam en Haarlem maar zij stemden niet in het met deze coupoging. Leiden en Breda kregen wel steun van de Haagse leden Van Dorp en Wijnaendts Francken. Zij zagen de meerderheid in de VvVK als gematigd, maar die werd niet gerepresenteerd in het hoofdbestuur dat zij als 'ultra' zagen. Wat zij daar precies onder verstonden, wordt hieronder besproken.

De coup mislukte. De oude bestuursleden werden met overgrote meerderheid herkozen. Uiteraard riep deze coupoging reacties op, waarbij Breda en Leiden 'verkiezingsmanoeuvres en intriges' werd verweten. Duidelijk is dat de coupoging een poging was om het hoofdbestuur onder leiding van Jacobs te onttroonen. Haar pluchekleven was een van de pijnpunten. Het is de vraag of de coupplegers daarmee 'baantjesjagers' waren, zoals zij vanuit het Jacobs-kamp werden betiteld.⁴⁶⁰ Van Dorp ontbrak als kandidaat bij de coupoging en Wijnaendts Francken had zich pas na lang aandringen

⁴⁵⁸ Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.233, brieven van 17-10-1953 en 17-11-1953. Bij haar kleindochter was dan ook niets bekend van haar vrouwenkiesrechtactiviteiten.

⁴⁵⁹ NRC 3-5-1958.

⁴⁶⁰ Al ging het bij deze beschuldiging om de internationale, niet de Nederlandse, vrouwenbeweging. Baantjesjagers en andere verwijten: Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.233: terugblik in een brief uit 1947 aan het IAV en een brief (inv.nr.227) van Van Dorp-Verdam en Lizzy van 22-11-1906.

en op voorwaarde dat het 'en bloc' zou gebeuren, kandidaat gesteld. Ze moest ze er niet aan denken met Jacobs in een bestuur gekozen te worden, waaruit een persoonlijke aversie sprak.⁴⁶¹

6.1.4 Een adhesiebetuiging: Amsterdam versus 'provincie'

De coupleggers waren niet onmiddellijk van plan een nieuwe vereniging op te richten, maar dreigden wel hun lidmaatschap op te zeggen. Hierop deed een groepje VvVK-leden onder leiding van Cohen Tervaert-Israëls uit Den Haag een poging om Nieuwenhuis, Van Dorp en Wijnaendts Francken binnenboord te houden.⁴⁶² Zij vonden dat deze drie vrouwen beter konden proberen de VvVK van binnenuit te verbeteren, want de VvVK kón en mócht de drie vrouwen als 'aanbrengrsters van jong, krachtig, geestdriftig leven' niet missen. Bij degenen die deze poging deden, was slechts een vrouw uit Amsterdam en meerdere VOV-leden die Wijnaendts Francken kenden als voorzitter van het VOV-hoofdbestuur. De presidente van de Deventer VvVK-afdeling, Cor van der Meer van Kuffeler, nam contact op met Wijnaendts Francken om te melden dat de solidariteitsverklaring niet in het *Maandblad* zou komen. Redactielid Jacobs had gezegd dat het blad de komende drie maanden overvol zat. Het was olie op het vuur van het wantrouwen van Wijnaendts Francken, die Jacobs karakteriseerde als onbetrouwbaar. Op verzoek van Van der Meer van Kuffeler zette Wijnaendts Francken haar grieven tegen Jacobs op papier. Wijnaendts Francken schreef dat zij Jacobs eerst had bewonderd, maar dat was voorbij. Toch was het 'geen kwestie van mij tegen u', omdat meerdere afdelingen te kennen hadden gegeven ontevreden te zijn en verder was niet Jacobs alleen, maar het hele hoofdbestuur verantwoordelijk voor het beleid.⁴⁶³

Van der Meer van Kuffeler las de brief voor in een vergadering met Jacobs, maar het loste niets op. Van Itallie-van Embden, die in 1906 in het hoofdbestuur van de VvVK was gekomen, mengde zich bemiddelend in de discussie, maar dat zij daarbij een lans brak voor Jacobs werd haar door Wijnaendts Francken niet in dank afgenomen. Toen Van Itallie een paar jaar later contact zocht met Wijnaendts Francken die in Leiden was komen wonen - een verhuizing waarop Van Itallie eerder 'met verbazing' had gereageerd met de opmerking: 'la différence nést pas maigre met den Haag!' - wees Wijnaendts Francken persoonlijk contact resoluut af, maar zakelijk bleef samenwerking mogelijk, zoals in de VOV.⁴⁶⁴

Henriette van Loenen-de Bordes, de enige vrouw uit Amsterdam die wilde dat de drie bleven, had zelf een aanvaring met Jacobs gehad in de Amsterdamse VvVK-afdeling. Als afdelingsvoorzitter had Van Loenen in 1906 voor een openbare vergadering een debat pro en contra over vrouwenkiesrecht georganiseerd. Zij vroeg daarvoor Wijnaendts Francken die het op moest nemen tegen de jurist Arnold Levy. De belangstelling was groot. Maar terwijl het debat in de landelijke media veel aandacht kreeg, stond in het *Maandblad* geen verslag, waarop Wijnaendts Francken het debat vastlegde in een brochure.⁴⁶⁵ Later schreef Wijnaendts Francken hierover dat het tegen de zin van Jacobs was geweest dat zij 'als jonkie van buitenaf' het debat zou voeren 'in plaats van een van de beproefde Amsterdamse kopstukken'. De leden van de afdeling hadden liever geen tegenstander van vrouwenkiesrecht zien optreden en het debat niet beperkt willen zien tot twee personen.⁴⁶⁶ Gevolg

⁴⁶¹ Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.228: brief 9-11-1907 aan Henriette Heineken-Daum.

⁴⁶² Van de twintig benaderde mensen voor de adhesiebetuiging waren de echtparen Van Itallie-van Embden en Cohen Tervaert-Israëls, alsmede Van Biema-Hijmans, Kleerekoper, Polak en Limburg van joodse afkomst maar seculier. Wie van de twintig niet ondertekenden, wijst het archief niet uit.

⁴⁶³ Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.228: brief van 11-3-1907. De kwesties die zij aanhaalt hebben echter wel betrekking op het handelen van Jacobs. Ze zijn uit recenter en verder verleden.

⁴⁶⁴ Van Steen, 'Onze karakters verschillen wel veel!', 54. Opmerking over verhuizing naar Leiden: Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.228: brief van 27-1-1908.

⁴⁶⁵ Verslag in o.a.: *Algemeen Handelsblad* 21-2-1906, brochure: *Pro en contra. Vrouwenkiesrecht* (Baarn 1906).

⁴⁶⁶ Atria, archief VvVK nr.461, inv.nr.4: Jaarverslag (over 1906) en ledenlijst, 1907-1908.

was dat het Amsterdamse afdelingsbestuur, dat door de leden eigenmachtig optreden werd verweten, aftrad.⁴⁶⁷

Dat de breuk en de beschuldigingen aan haar adres Jacobs niet koud lieten, blijkt uit haar brieven.⁴⁶⁸ Zij voelde zich belasterd door Wijnaendts Francken en besloot haar dood te zwijgen. Daarin past ook dat zij in haar *Herinneringen* geen woord aan de scheuring of aan de NBvVK wijdde.

6.1.5 Ultra versus gematigd

Na de scheuring rechtvaardigden Van Dorp en Wijnaendts Francken de afsplitsing in de brochure *Een Knuppel in 't Hoenderhok*. Zij legden uit wat zij onder gematigd en ultra verstonden. Zij verweten ultra's dat zij de strijd tussen de seksen als basis zagen van de achterstelling van de vrouw en bombardeerden daarmee de mannen collectief tot vijand. Het waren mannenhaters. Ultra's verheerlijkten het buitenshuis werken van de getrouwde vrouw, waarbij de zorg voor de kinderen aan crèches werd uitbesteed en het moederschap op de tweede plaats kwam. Met dit verwijt ging Van Dorp voorbij aan het feit dat de zorg voor de kinderen in welgestelde kringen ook binnenshuis werd uitbesteed aan personeel. Daarbij werden getrouwde vrouwen wel geacht buitenshuis maatschappelijke arbeid te verrichten, zoals in de woorden van de latere NBvVK-voorzitter Maria van Eeghen-Boissevain: 'Geen egoïsme mag meer tegenhouden dat we ons met de wereld buitenshuis bemoeien. De gehuwde vrouw moet maatschappelijk voelen'.⁴⁶⁹ Het maatschappelijk werk, zoals in besturen van vrouwenverenigingen, kon behoorlijk tijdrovend zijn.

Een ander verwijt was dat de ultra's de Engelse suffragettes steunden, die in hun acties wetsovertreding niet schuwden. Wijnaendts Francken had daar weinig begrip voor.⁴⁷⁰ Door zich af te zetten tegen deze vrouwen en hun strijdmethoden en de VvVK als voorstander hiervan voor te stellen, had zij een schijntegenstelling tussen NBvVK en VvVK gecreëerd. Dat een enkel VvVK-(bestuurs)lid begrip toonde voor de acties zei niets over de VvVK, die zich onthield van illegale acties en net als de NBvVK in een andere – Nederlandse – politieke constellatie opereerde. Hier pleegde de overheid geen welbewuste obstructie of zette geweld in tegen demonstrerende vrouwen, al was er ook in Nederland sprake van traineren en duurde het lang - zo'n vijftig jaar - voordat de strijd gewonnen was.

Van Dorp werkte de tegenstelling tussen ultra en gematigd uit in haar brochure *Tweeërlei Strooming*. Hierin wees zij op het onvermijdelijk bestaan van verschillende stromingen binnen een beweging. Zij voegde nog een paar termen toe om het verschil tussen ultra's en gematigden te duiden. De ultra-richting noemde zij 'rationalistisch' en 'dogmatisch', tegenover de gematigden die zij 'ethisch' en 'nieuwere' feministen noemde.⁴⁷¹ De ethisch feministen vonden dat in man en vrouw dezelfde vermogens werkzaam waren, maar in verschillende gradaties. De aard van de vrouw uitte zich in het moederschap dat zowel 'reëel' als 'ideëel' kon zijn. Het ideële moederschap, waarbij de maatschappij als kind werd gezien, maakte dat ook Van Dorp en Wijnaendts Francken-Dyserinck, die geen reële moeders waren, de maatschappij konden verrijken met het uitdragen van specifiek vrouwelijke waarden.⁴⁷²

De ideologische tegenstelling tussen ultra en gematigd als oorzaak voor de breuk is uitgebreid onderzocht. Geen van de onderzoekers, en daar sluit ik me bij aan, ziet de tegenstelling ethisch

⁴⁶⁷ Wijnaendts Francken-Dyserinck, *De strijd voor het vrouwenkiesrecht herdacht*, 18-19. In deze brochure uit 1953 deelt zij ook verschillende sneren uit aan het adres van Jacobs, dus haar aversie ging niet over.

⁴⁶⁸ Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.228: brief van 1-4-1907 van Van der Meer van Kuffeler waarin zij meldt dat Jacobs bijna in tranen was. Andere brieven: Mineke Bosch, Annemarie Kloosterman, *Lieve Dr. Jacobs. Brieven uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht 1902-1942* (Amsterdam 1985) 88 en 89-90: twee brieven uit 1907.

⁴⁶⁹ Van Steen, 'De gehuwde vrouw moet maatschappelijk voelen', 149.

⁴⁷⁰ Zij beschreef haar afkeer later nog eens in een reisverslag: Van Steen, 'Welmoet Wijnaendts Francken, een temperamentvol journaliste', 13 en *De Ploeger* 6:2 (1913): open brief van de NBvVK.

⁴⁷¹ Petra de Vries, 'Alle vrouwen zijn moeders. Feminisme en moederschap rond de eeuwwisseling', *Socialisties-Feministische Teksten* 8 (Amsterdam 1984) 126-148, 128.

⁴⁷² De Vries, 'Alle vrouwen zijn moeders', 144.

tegenover dogmatisch feminisme gelijk oplopen met enerzijds de NBvVK en anderzijds de VvVK. Beide richtingen maakten gebruik van verschilargumenten om hun streven te ondersteunen, waardoor sprake is van schijntegenstellingen.⁴⁷³ Volgens Bosch ging het om een machtsstrijd binnen de vrouwenbeweging, maar voegt hieraan toe dat ‘persoonlijkheden en persoonlijke hartstochten vermengd met (vermeende) standsverschillen zeker een rol [hebben] gespeeld.’⁴⁷⁴ Het standsverschil, de Bond was ‘deftiger’, werd in 1954 door Clasina Kluijver opgeworpen in een brief aan het maandblad *Vrouwenbelangen*.⁴⁷⁵ Mijn ledenanalyse zal uitwijzen of dit voor Leiden gold.

Kluijver suggereerde ook antisemitisme als mogelijke oorzaak voor de breuk, aangezien onder de ‘vooraanstaande vrouwen van de Vereniging veel joodse vrouwen waren’, onder wie Jacobs. Overigens was Jacobs seculier net als de andere joodse vrouwen waaraan Kluijver refereerde. Volgens Bosch speelde antisemitisme bij beide verenigingen en was dit geen oorzaak voor de scheuring.⁴⁷⁶ Het was latent aanwezig in de hele maatschappij. Wijnaendts Francken-Dyserinck, de grootste tegenstander van Jacobs, nam later duidelijk stelling tegen Hitlers maatregelen tegen de joden.⁴⁷⁷ Scheurmaker Van Dorp wordt door Bosch in dit verband niet genoemd, maar wel de antisemitische uitlatingen van haar moeder Van Dorp-Verdam. De dochter deed ook dergelijke uitlatingen, zij het in haar dagboeken. Het gaat in die gevallen over mannen, zoals de eerder aangehaalde opmerking over Oppenheim, niet over vrouwen, afgezien van een sneer aan het adres van de niet-joodse Durand als liefje van Rothschild.⁴⁷⁸ Volgens Bosch had Van Dorp geprobeerd professor Oppenheim bij de NBvVK te betrekken, maar dat zou hij hebben geweigerd met een verwijzing naar de familiebetrekking met Jacobs.⁴⁷⁹ Toch blijkt Oppenheim eenmaal in Den Haag wonend op de NBvVK-ledenlijst te staan en trad hij voor de NBvVK op als spreker, zoals eerder voor de VvVK. Het is de vraag of hij lid zou zijn geworden als prominente personen binnen de NBvVK als antisemitisch bekend stonden.

6.2 De Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht

6.2.1 De ondertekenaars van het Bondsinitiatief

De initiatiefnemers van de Bond presenteerden een ‘beginselverklaring’, waarin zij verklaarden niet te willen strijden tegen de VvVK, maar haar wilden aanvullen door een nieuwe groep mensen aan te spreken. Zij benaderden mensen om deze openbare verklaring te ondertekenen en zo in te stemmen met de oprichting van de nieuwe vereniging. Bij ‘nieuwe groep’ werd gedacht aan de intellectuele elite en aan vrouwen die zich verdienstelijk voor de vrouwenbeweging hadden getoond, maar geen VvVK-lid wilden worden. Van Dorp had al eerder, in 1904 bij het eerste congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, geconstateerd dat de aanhang van de vrouwenbeweging ‘in alle landen’ vooral te

⁴⁷³ Jansz, *Denken over sekse*, 199-201. Van Eijl voegde hieraan toe dat ook de begrippen gelijk en verschillend niet eenduidig waren: Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 21.

⁴⁷⁴ Bosch, *Aletta Jacobs 1854-1929*, 419.

⁴⁷⁵ Atria, archief Vrouwenbelangen, nr.117, inv.nr.220: kopie van de brief. Kluijver heeft het over chiquere kleding en luxueuzere interieurs, maar voegt eraan toe dat dit alleen gold voor de grotere steden en geeft daarbij drie voorbeelden, twee in Amsterdam en als derde de kring van Van Dorp in het rijke villadorp Bloemendaal, toch geen grotere stad. Het standsverschil werd daarna regelmatig als feit gepresenteerd, zoals door Margriet van der Heijden in *Mare online*, 15-12-2022: ‘In Leiden waren ze wat deftiger, dus daar ontstond een gematigder afsplitsing van Jacobs’ Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.’ Hiermee wordt niet alleen de VvVK gelijkgesteld aan de strijdbaar én socialistisch genoemde Jacobs, maar wordt ook de Leidse VvVK genegeerd.

⁴⁷⁶ Bosch, *Aletta Jacobs 1854-1929*, 420-424.

⁴⁷⁷ Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.85-87: 1933-1937: artikelen over de politieke ontwikkeling in binnen- en buitenland die Wijnaendts Francken becommentarieerde. Het is lastig te bepalen wanneer ‘joods’ met een hoofdletter moet, zo meent ook Emile Schrijver van het Joods Historisch Museum op de website: <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/taal/beladen-woorden>. Hij kiest er voor om alles met een kleine letter te schrijven, waarin ik hem volg.

⁴⁷⁸ Zo telde Van Dorp het aantal joden onder voor- en tegenstanders van haar economische theorieën; het was een tegen zes: Atria, archief E.C. van Dorp, nr.382, inv.nr.379.

⁴⁷⁹ Oppenheim was een neef van Aletta Jacobs en schreef het voorwoord bij haar *Herinneringen* (1924).

vinden was in wetenschappelijke kring onder echtgenotes en dochters van professoren.⁴⁸⁰ Deze groep vrouwen zou dus al gemobiliseerd zijn, maar de Bond zette nu in op de 'wetenschappelijke' mannen, zoals bleek uit de 69 namen onder de beginselverklaring. Een meerderheid van 41 ondertekenaars was man, waarvan de meesten een academische titel hadden. Twintig daarvan waren professor, allemaal in Leiden. Dit betekende dat ongeveer één op de drie Leidse hoogleraren had getekend. Hieronder waren Kluijver, Lorentz en Nieuwenhuis die samen met hun vrouwen bij de ondertekenaars staan. Bij deze 23 Leidse ondertekenaars kwamen nog drie mannen, alle drie arts, en drie vrouwen uit Leiden, die zo met 29 de grootste groep vormden.⁴⁸¹ Vrouwelijke ondertekenaars die de universiteit hadden bezocht waren Van Dorp, Nieuwenhuis-von Uexküll-Güldenbandt, Betty van Aken en Catharina van Dissel. De 69 gepubliceerde ondertekenaars waren doelbewust geselecteerd op status uit een grotere groep instemmers.⁴⁸²

Lorentz-Kaiser had de werving onder Leidse professoren voor haar rekening genomen, samen met zes andere vrouwen onder wie Kluijver-Honigh en Hartevelt.⁴⁸³ Lorentz-Kaiser kende de collega's van haar man, dankzij sociale contacten en veel hoogleraren woonden bij elkaar in de buurt.⁴⁸⁴ Een ontbrekende naam is die van Van der Vlugt die al in 1894 via 'de lange naam' op de bres voor vrouwenrechten had gestaan. Hij was wel benaderd, maar wilde zich vanwege zijn gezondheid liever een paar jaar buiten publieke zaken houden.⁴⁸⁵ Hartevelt had vier hoogleraren benaderd die niet wilden tekenen, zoals ze al had verwacht: 'Kamergeleerden bemoeien zich zelden met de praktische kant der dingen.' Ook Lorentz-Kaiser verwachtte niet dat iedereen het initiatief zou ondersteunen, maar wilde toch zoveel mogelijk 'proffen' bezoeken, want:

van een gesproken woord blijft toch altijd veel hangen en waar men eens van iets gehoord heeft, daarvan blijft men wel wat op de hoogte. (...)
Ik ga naar Bolland, dat vind ik echt leuk.

Hoogleraar wijsbegeerte Gerard Bolland ondertekende wel, al lag dit niet voor de hand, getuige de woorden die hij sprak tot schrijfster Annie Salomons, die korte tijd in Leiden studeerde:

Het zou al gek moeten lopen, als je niet trouwde. Maar ja, mannen houden er niet van als een vrouw haar neus in de boeken steekt. Als ik m'n collegezaal binnenkom en ik zie daar al die meisjes zitten - waarachtig, er zijn aardige snoetjes bij - dan denk ik: kinderen, jullie gooit je eigen glazen in.⁴⁸⁶

Een andere hoogleraar die ondertekende ondanks zijn negatieve uitlatingen over vrouwen was de Leidse psychiater Gerbrandus Jelgersma. Hij vond vrouwenstudie 'in maatschappelijk opzicht' een

⁴⁸⁰ Van Dorp doet dit in een noot bij haar verslag van het congres in het *Sociaal Weekblad*, 18:55 (1904); vervolg verslag: 18:56 (1904). Verder waren vrouwenbewegingsvrouwen in Italië en Engeland vaak van hoge adel en in Amerika was een groot deel 'millionaires'. Het is een nogal globale indruk.

⁴⁸¹ Die zes waren Johan Schreuder, wiens vrouw Nelly Kruijt op de VvVK-lijst staat, zus en broer Hermine en Bram Hartevelt, het echtpaar Stigter-Tieleman en Albertine de Haas.

⁴⁸² In: Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.253 zit een lijst met 105 steunbetuigers, die maar zeer gedeeltelijk overlappen met de 69 ondertekenaars.

⁴⁸³ De 'propaganda in intellectuele kringen' werd ook aan Wijnaendts Francken-Dyserinck toegeschreven (*Van Moeder op Dochter*, 144), maar zelf schreef zij dat ze slechts verantwoordelijk was voor drie ondertekenaars (*Haagsch Weekblad* 11-5-1907) en daar was geen hoogleraar bij, noch haar intellectuele echtgenoot.

⁴⁸⁴ Van Steen e.a., *Vrolec*, 10.

⁴⁸⁵ Over de werving: Van Steen, 'vol moed en blakende van ijver', 124-166.

⁴⁸⁶ Citaten: Van Steen, 'Geschikt voor het verzamelen van stof', 143. Annie Romein-Verschoor had dezelfde ervaring. Toen ze Bolland desgevraagd vertelde over haar toekomstplannen: 'studeren, schrijven, journalistiek', antwoordde Bolland: 'Lieve meid, je weet toch wel dat dat allemaal onzin is. Dat al wat je nodig hebt een lieve man en een paar kindertjes is!': Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, deel 1 (1970) 125. Zij kwam in 1914 in Leiden studeren.

groot gevaar en de emancipatie van de vrouw beschouwde hij als belangrijke oorzaak 'voor het ontstaan van nerveuze stoornissen' want 'gelijkheid der beide seksen kan slechts leiden tot onnatuurlijke verhoudingen.'⁴⁸⁷ Zijn vrouw Jelgersma-Ris bleef lid van de VvVK.

Hoogleraar theologie Fredrik Pijper die tekende, had de entree van vrouwen aan de universiteit 'een heuchelijk verschijnsel' genoemd, al had hij ze liever op een aparte vrouwenuniversiteit gezien, vanwege een 'andere aanleg'.⁴⁸⁸ Hij sprak in het NBvVK-oprichtingsjaar, 1907, in de Leidse Stadsgehoorzaal op een bijeenkomst van de Vereeniging tot Bestrijding van het Nieuw-Malthusianisme, waarmee hij het grondig eens was.⁴⁸⁹ Hij had blijkbaar geen reden de NBvVK met de NMB te associëren en inderdaad lijken deze twee netwerken wat betreft bestuursleden niet te overlappen, zoals het geval was bij NMB en VvVK.

Een andere hoogleraar theologie bij de ondertekenaars was liberaal politicus Bernardus Dirks Eerdmans. Hij toonde zich een voorstander van vrouwenkiesrecht, maar had wel zijn bedenkingen. Dit bleek bijvoorbeeld bij een lezing die hij in 1913 voor de NBvVK in Leiden hield, met als titel: 'Vrouwenkiesrecht een gevaar?' Het gevaar school volgens hem daarin dat vrouwen een sterkere band hadden met de kerk dan mannen, waardoor zij conservatiever zouden stemmen. SDAP-leider Troelstra had hetzelfde gezegd: religieuzere vrouwen zouden de socialisten – noch de liberalen – stemmen opleveren.

Vijf van de twintig hoogleraren werden na oprichting geen lid van de Leidse NBvVK-afdeling. Twee daarvan stonden naar eigen zeggen onterecht bij de ondertekenaars en drie anderen, onder wie Bolland, lieten het bij de steunbetuiging.⁴⁹⁰ Zo bleven er vijftien hoogleraren op de ledenlijst over. Hun rol bleef beperkt tot het lidmaatschap. Een aantal trad op als gastspreker voor beide verenigingen ongeacht hun lidmaatschap van Bond of Vereeniging. Slechts een van de twintig Leidse professoren kwam in het NBvVK-afdelingsbestuur. Dit was Jan Ernst Heeres.

De Bond trachtte ook de aristocratische elite als 'nieuwe groep' aan te spreken. Van de ondertekenaars van de beginselverklaring waren er vijf van adel, onder wie een Leidse, barones Nieuwenhuis-von Uxküll Güldenbandt, en verder bijvoorbeeld jonkvrouw Jeltje de Bosch Kemper. De werving onder deze groep kwam voor rekening van gravin Philippine van Heerdt tot Eversberg-Quarles van Ufford. Zij organiseerde salonbijeenkomsten, 'drawing room meetings':

waar zij telkens nieuwe groepen wist te bereiken, die anders volkomen buiten de beweging waren blijven staan. Zo nodig hield zij haar causerie in de Franse taal, haar buitengewoon beminlijke persoonlijkheid droeg niet weinig bij tot het nooit uitblijvend succes.⁴⁹¹

Bij de ondertekenaars staan verder zes vrouwelijke schrijvers, die ook tot de intellectuele - en culturele - elite behoorden. Een van de zes was Wijnaendts Francken-Dyserinck. De enige uit Leiden was Albertine de Haas, die als gescheiden vrouw - en uit onderwijsmilieu - meer vrouwen in de vrouwenbeweging representeerde.

Albertine Hendrika de Haas (1875-1952), geboren in Lisse, groeide op in Middelburg, waar haar vader hoofd van de Rijkskweekschool voor onderwijzers was. Daar zette zij als jong meisje haar eerste schreden op het schrijverspad.⁴⁹² Zij haalde lager onderwijsaktes en werkte als onderwijzeres in Amsterdam tot zij in 1897 trouwde met de fabrikant Dijkstra. Na de scheiding in 1906, het jaar waarin haar ex-man failliet werd verklaard, kwam zij met haar zesjarige zoontje naar Leiden, waar haar jongere

⁴⁸⁷ De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 102.

⁴⁸⁸ Van Steen, 'Geschied voor het verzamelen van stof', 155.

⁴⁸⁹ *Leidsch Dagblad* 16-2-1907.

⁴⁹⁰ Dit waren C. van Vollenhoven en H.G. van de Sande Bakhuyzen die allebei schreven dat zij het initiatief niet steunden, al voegde Van de Sande Bakhuyzen eraan toe dat hij wel sympathie voelde voor het vrouwenkiesrecht: Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.253: de correspondentie met en over de hoogleraren.

⁴⁹¹ Wijnaendts Francken-Dyserinck, *De strijd voor het vrouwenkiesrecht herdacht*, 38 en Posthumus-van der Goot e.a., *Van Moeder op Dochter*, 144.

⁴⁹² Dit memoreerde zij in: *Onze mei. Een bundel jeugdherinneringen van Nederlandse schrijfsters* (Den Haag 1927), met jeugdherinneringen van o.a. Jo van Ammers-Küller, Anna van Gogh-Kaulbach en Annie Salomons.

broer Wander al woonde, en ging met hem samenwonen. Bijzonder is dat Albertine bij haar komst naar Leiden de naam van haar ex-man meteen al had geschrapt, waar andere gescheiden vrouwen de naam van hun ex bleven dragen.⁴⁹³ Zij ging kunstcritieken schrijven voor het *Leidsch Dagblad*, de *NRC* en *De Amsterdammer* en probeerde op die manier in haar eigen onderhoud te voorzien. Dit was niet eenvoudig, zo schreef Lorentz-Kaiser in 1907 aan Van Dorp:

Zij [De Haas] verdedigde laatst de stelling dat de vroolijkheid voor ouders en opvoeders plicht is en niet mag afhangen van hun tijdelijke stemmingen. Wat zij zeide was zoo echt doorleefd, het heeft haar zoo'n strijd en moeite gekost om vroolijk te zijn en nu ploetert zij zoo hard. Je begrijpt dat het L. Dagblad niet veel betaalt voor kunstcritiek en verslagen en toch moet zij heele ochtenden op het bureau zijn en soms avond aan avond uit terwijl zij haar ziek kind bij een dienstmeisje van 15 jaar moet achterlaten.⁴⁹⁴

Het ligt voor de hand dat Albertine via haar broer in contact kwam met het echtpaar Lorentz-Kaiser, aangezien Wander trouwde met hun dochter Berta. Albertine ontmoette in Leiden haar tweede echtgenoot, de advocaat en procureur Jan Draayer, die net als zij betrokken was bij de Coöperatieve Keuken. Zij trouwden in 1914 en staan dat jaar - ook nog samen met zijn moeder en zus - bij de ondertekenaars van het VvVK-petitionnement voor vrouwenkiesrecht, al had de NBvVK als vereniging deze actie niet gesteund.

Foto van Draayer-de Haas in het schriftje van Josepha Mendels (zie noot 497) en twee portretten door Lizzy Ansingh, een nichtje van portretschilder Thérèse Schwartze, in *Den Gulden Winckel* (1916) en door Jan Toorop uit 1925 (RKD).

De Haas beperkte zich niet tot de journalistiek. In 1911 verscheen haar verhalenbundel *Engagementen*, waarna in 1915 de roman *Vrouwen* volgde, het jaar dat zij lid werd van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Voor haar volgende roman, *De Gelukzoeker*, was het stel Draayer-de Haas naar Den Haag verhuisd. Zij bleef schrijven, zoals de inleiding bij de catalogus met werk van de Haagse schilder Suze Robertson, en was redacteur van de rubriek kunst en letteren in *Vrije arbeid: maandblad voor kunst, wetenschap en handel*. Dit was het orgaan van het Comité Nieuw Indië en werd het blad van de antimilitaristische Democratische Partij van de voormalige Leidse hoogleraar Heeres. In 1929 werd Draayer-de Haas benoemd in het bestuur van het Louis Couperus Genootschap, waarin ook Cornelia Serrurier zat en waar Van Itallie-van Embden lid van was, die bekende mensen 'portretteerde'

⁴⁹³ De Haas werd ondanks haar ongehuwde staat geen mejuffrouw genoemd maar bleef 'mevrouw' volgens het bevolkingsregister. Zij werd met een 'S' als gescheiden genoteerd onder het kopje huwelijks staat.

⁴⁹⁴ Atria, archief E.C. van Dorp, nr.382, inv.nr.250: brief 18-12-1907. De brief diende om Van Dorp een hart onder de riem te steken, al wordt niet duidelijk om welke reden.

op basis van interviews.⁴⁹⁵ Draayer-de Haas bleef schrijven, maar haar romans die zowel positieve als negatieve recensies hadden gekregen, overleefden de tijd niet.⁴⁹⁶ In 1955 behoorde zij, net als bijvoorbeeld Elise Soer, tot de ‘vergetenen’ die met prozafragmenten waren opgenomen in een bundel.⁴⁹⁷

Een niet-Leidse romanschrijfster die het Bondsinitiatief ondertekende en was benaderd vanuit Leiden was Anna van Gogh-Kaulbach. Er was over haar wel wat discussie geweest. Zij had eerder haar lidmaatschap van de VvVK opgezegd ‘omdat het zoo’n dames clubje was in Haarlem’, zo meldde Lorentz-Kaiser. Onduidelijk is wat Van Gogh-Kaulbach met ‘damesclubje’ bedoelde. Hartevelt had haar bedenkingen over de schrijfster:

Men krijgt met een “Anna van Gogh”-Kaulbach heel licht conflicten, stel dat die er in komt. Dit is moeilijk. En aan de andere kant zullen wij de naam krijgen van: Bond der dames, wat ik ook niet goed vind.⁴⁹⁸

Was van Gogh geen dame? Of ging het om haar politieke standpunt, omdat zij lid was van de SDAP? Het blijft onduidelijk. De andere schrijfsters waren Valborg Isaachsen-Dudok van Heel, Augusta de Wit, die net als Van Gogh lid was van de SDAP en later communistische sympathieën had en Ida Heijermans die sympathiseerde met de sociaaldemocraten.⁴⁹⁹ Dit is opvallend omdat eerder een aantal SDAP-vrouwen hun lidmaatschap van de VvVK had opgezegd, omdat deze zich niet voor algemeen vrouwenkiesrecht wilde uitspreken.

Bij de 69 ondertekenaars staan dus geen mannelijke auteurs, al waren er die de vrouwenkiesrechtstrijd steunden, zoals Marcellus Emants. Zijn novelle *Ontwaakt* was voor Wijnaendts Francken-Dyserinck ‘de eerste feministische injectie’ geweest. Het ‘ontwaken’ slaat op een getrouwde vrouw die erachter komt dat haar man haar wettelijk ‘de baas was’. Als hij kwaad wilde, kon hij met de wet in de hand haar de zeggenschap over hun kind ontzeggen. Wijnaendts Francken had de schrijver in 1904 gevraagd het voor te dragen voor de Haagse afdeling van de VvVK bij gelegenheid van het tienjarig bestaan. Emants bewerkte het daarna tot een toneelstukje dat als propagandamateriaal voor de NBvVK ging dienen en droeg het op aan Wijnaendts Francken.⁵⁰⁰

6.2.2 De oprichting van de landelijke NBvVK

De beginselverklaring van de Bond was tevens een uitnodiging tot bijwoning van de ‘constituerende’ vergadering die eind februari 1907 in Den Haag plaatsvond. De NBvVK verklaarde daar mensen te willen verenigen met diverse standpunten over vrouwenkiesrecht, bijvoorbeeld alleen actief of passief, alleen voor ongetrouwde of voor alle vrouwen, of voor vrouwen - en mannen - ‘van het bovenste

⁴⁹⁵ Haar ‘sprekende portretten’ verschenen in de jaren twintig in diverse kranten en werden in 1924 en 1928 gebundeld. Zij werd geprezen om haar interviews, waarin zij vernieuwend was door ook te vragen naar persoonlijke zaken, zie bijv.: *Het Vaderland* 29-11-1924.

⁴⁹⁶ Draayer-de Haas verkeerde in kunstenaarskringen en schreef in 1932 de roman *In den Stroom* over een gezin van een Haagse schilder en schreef verder nog feuilletons voor *Het Vaderland* en sloot zich aan bij het Haagse Letterkundig Genootschap ‘Oefening Kweekt Kunst’. Over haar bestaat een *Wikipedia*-pagina.

⁴⁹⁷ Victor E. van Vriesland, *De Vergetenen. Een bundel prozafragmenten* (Amsterdam 1955). Het fragment van Draayer-de Haas was uit *Vrouwen* en bood een karakterschets van onderwijzeressen aan de lunch in een pension. Een klein fragment van *Vrouwen* met een foto van Draayer-de Haas is opgenomen in een schrift van Josepha Mendels met meer schrijvers, dat is ontdekt door Hanna Bervoets: <https://literatuurmuseum.nl/artikelen/het-schriftje-van-josepha>.

⁴⁹⁸ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.253: brief van 8-2-1907.

⁴⁹⁹ Lorentz-Kaiser had nog voorgesteld de schrijver Nellie van Kol-Porrej te vragen: Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.253: briefkaart gestempeld 13-2-1907. Haar man was Tweede Kamerlid voor de SDAP.

⁵⁰⁰ Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.2: ‘dagboek’ dat zij in 1949 in retrospectief schreef. Een andere inspiratiebron was *Ideeën* van Multatuli. Zij was twintig toen *Ontwaakt* in 1896 in *De Gids* verscheen. Opvoering 1904: *Haagsche Courant* 8-2-1904.

plankje, zoowel helder van hoofd als rechtschapeu', zoals de mening van professor Uhlenbeck luidde. Hij was benaderd door Hartevelt, maar ondertekende niet. Hartevelt vond een dergelijk elitecorps dat het land vooruit moest helpen wel sympathiek, maar geloofde niet dat dit zou lukken. Het leek haar evenmin simpel om de uiteenlopende opvattingen te verenigen.⁵⁰¹

Al noemde de NBvVK zich al snel Bond, toch was zij net als de VvVK een vereniging met afdelingen en contributie betalende leden. De contributie was met vijftig cent per jaar lager dan bij de VvVK. Vrouwen uit minder draagkrachtige kringen konden 'voorzander' worden en betaalden dan een dubbeltje.⁵⁰² De Bond had als orgaan, *De Ploeger*, een naam die verwees naar het doel van de NBvVK:

het voorlichten der vrouw ten aanzien van alle vraagstukken die voor haar met het oog op hare toekomstige burgerschapsrechten van belang zijn.

Kortom, er moest geploegd worden opdat het kiesrechtzaad wortel kon schieten. De Bond was net als de VvVK niet partijgebonden, dus neutraal, zodat mensen met verschillende politieke overtuigingen zich konden aansluiten. Die waren ook benaderd.⁵⁰³ Voor de NBvVK hield neutraal in dat zij zich wilde onthouden van een standpunt in politieke kwesties. Het vrouwenkiesrecht moest echter bij wet worden geregeld en was dus uit de aard der zaak een politieke kwestie. De Bond formuleerde het doel in statuten daarom als volgt:

het vormen van een vereenigingspunt voor allen die Vrouwenkiesrecht, hetzij actief, hetzij passief, hetzij beide voor een of meer der vertegenwoordigende lichamen voorstaan en het doen ingang vinden van de meening, dat het kiesrecht niet onthouden mag worden op grond van sekse-verschil alleen.

De NBvVK legde hiermee de nadruk op bewerken van de politieke opinie richting vrouwenkiesrecht. De omzichtige formulering van het doel maakte dat de NBvVK er soms van werd beticht niet voor invoering van het vrouwenkiesrecht te zijn of daarvoor te ijveren.⁵⁰⁴ De onduidelijkheid gold ook voor wat nu wel of niet politiek was. Zo zette in 1910 Bondsvoorzitter, Maria van Eeghen-Boissevain, in het NBvVK-orgaan *De Ploeger* recht dat zij de reglementering van de prostitutie per ongeluk politiek had genoemd: 'In ons land is het dat gelukkig niet.'⁵⁰⁵ Die reglementering was echter wel een politieke kwestie, die met de Zedelijkheidswet van 1911 die bordelen verbood, werd gewijzigd.

Om elke schijn van ultra te vermijden en om afstand te nemen van de Britse suffragettes, die gewelddadige acties niet schuwden, nam de NBvVK in de statuten op dat de Bond zich bij de propaganda zou onthouden van wanordelijke en gewelddadige middelen. Verder wilde de NBvVK niet meedoen aan publieke acties, zoals demonstraties of 'protestmeetings'. De Bond had zelfs moeite met het indienen van adressen gericht aan de overheid. Dit kon pas na een statutenwijziging in 1913, die op aandringen van de leden tot stand kwam. Zij vonden dat anders elk actiemiddel ontbrak, waardoor de NBvVK onzichtbaar was.⁵⁰⁶

Een ander belangrijk verschil met de VvVK was dat bij de NBvVK mannen in besturen werden toegelaten. Dit gebeurde vanuit de gedachte dat vrouwen nog veel van mannen konden leren, terwijl de VvVK bestuurservaring voor vrouwen wilde aanmoedigen. Het paste in de opvoedende taak die beide verenigingen voor zich zagen, maar anders invulden. Een overweging om mannen bij de Bond te

⁵⁰¹ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.253: brief van 8-2-1907.

⁵⁰² *Gedenkboek Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht 1907-1917* (hierna: *Gedenkboek NBvVK*) (Amsterdam 1917) 75.

⁵⁰³ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.253: correspondentie over personen die benaderd konden worden.

⁵⁰⁴ Verwijt van de VvVK: *De Ploeger* 2:4 (1909).

⁵⁰⁵ Van Eeghen-Boissevain maakte haar excuus in: *De Ploeger* 4:1 (1910). Haar man, de bankier Cornelis van Eeghen, staat als ondertekenaar bij het Bondsinitiatief. Het stel scheidde in 1921. Zij richtte zich (o.a.) op de theosofie: <http://www.theosofie.nl/tijdschrift/edities/2009/6/Wie%20was.pdf>.

⁵⁰⁶ *De Ploeger* 6:5 (1913): herziene statuten.

betrekken, was dat zij vaak al op het politieke vlak opereerden, zodat de NBvVK ondanks de nadruk op neutraliteit toch de politiek kon 'bespelen'. Dit gold ook voor de samenwerking van de NBvVK-leden met 'de lange naam' die zich met adressen op de politiek richtte. Een ander verschil was dat de NBvVK-bestuursleden na hun termijn niet direct herkozen konden worden, zoals bij de VvVK, zodat meer vrouwen ervaring konden opdoen.⁵⁰⁷ Een nadeel hiervan was dat vaker nieuwe bestuursleden nodig waren.

Na oprichting bestond het hoofdbestuur uit drie mannen en vier vrouwen.⁵⁰⁸ Vicevoorzitter Lorentz-Kaiser was de enige in dit hoofdbestuur uit Leiden. De voorzitter was telkens een vrouw. De eerste NBvVK-voorzitter tot in 1908 was Van Dorp, die na een jaar bedankte. De krant noteerde haar overweging:

Spreekster [Van Dorp] had indertijd het presidium op zich genomen, omdat het moest, hoezeer zij zich bewust was dat haar werk op een geheel ander gebied ligt. Thans, nu zij zeker was, dat andere krachten beschikbaar zijn, trok zij zich terug.⁵⁰⁹

De opvolger van Van Dorp was Wijnaendts Francken-Dyserinck die niet stond te springen, omdat zij van zichzelf wist dat zij zich wel eens ondiplomatiek kon uitdrukken. Het belang van 'Leiden' in de persoon van Lorentz-Kaiser bleek uit het feit dat Van Dorp eerst aan haar had gevraagd om haar op te volgen, maar zij wees het presidentschap af; ze had geen tijd en vond zichzelf niet geschikt en gaf een inkijkje in haar gezinsleven:

ofschoon ik nooit voor mijn genoegen uitga kan ik geen uur per dag rustig werken en mijn snipper oogenblikken moet ik nu hier dan daar schrijven, zoo kan ik met wat goeden wil wel eenig werk doen, maar het blijft oppervlakte werk, er zit geen diepte in en onder mijn omstandigheden kan die er ook niet inzitten. Je moet denken drie kinderen zoo uiteenlopend in jaren en aanleg nemen heel wat tijd en gedachten in beslag, daarbij moeten wij zuinig leven, zoodat ik zelf strijk enz. enz. Ook de positie van mijn man kost mij tijd, en zijn harde werken maakt dat ik eigenlijk alles moet bedenken en regelen. Ik vraag zijn goedkeuring wel, maar ik weet dat hij alles door mijn oogen ziet en dat maakt mijn verantwoordelijkheid des te grooter. Zelfs in zijn zaken doet hij niets zonder overleg met mij, alle voordrachten probeert hij op mij enz. enz.⁵¹⁰

Ze wilde vooral werk doen als 'dommekracht', maar dacht dat Wijnaendts Francken wel over te halen zou zijn om president te worden. Die inschatting bleek juist, maar Wijnaendts Francken bleef net als Van Dorp maar een jaar in functie. Dit was tot zij in 1909 met haar man uit Den Haag naar Leiden verhuisde.⁵¹¹ Kort daarop besloot zij zich uit de publiciteit terug te trekken en meldde dit in verschillende kranten en tijdschriften.⁵¹² Als reden gaf zij, dat ze zich voelde 'als een uitgeknepen vrouwenkiesrecht-citroen'.⁵¹³ Afgezien van haar vermoeidheid met het hele 'meningencircus' was een reden dat zij zich op haar man wilde richten in een laatste poging hun huwelijk te redden.⁵¹⁴ Zij wilde

⁵⁰⁷ Blok e.a., *Vrouwen, kiesrecht en arbeid*, 83, 84.

⁵⁰⁸ Onder wie Marie Jonckheer-Versteegh Meulemans uit Breda, die de circulaire Leiden-Breda mede had ondertekend.

⁵⁰⁹ *Algemeen Handelsblad* 18-5-1908.

⁵¹⁰ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.259: brief aan Van Dorp van 22-5-1908.

⁵¹¹ Haar opvolgers waren: Van Eeghen-Boissevain, Boissevain-Pijnappel, ook uit Amsterdam, en oud-lerares Margaretha James-Brandes uit Breda die van 1905 tot 1908 in Leiden had gewoond.

⁵¹² Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.4. Ze ging ook niet in op een verzoek om lid te worden van de Leidse 'debating-society', opgericht door de Leidse NBvVK; ze had genoeg gediscussieerd.

⁵¹³ *Arnhemse Courant* 23-4-1910.

⁵¹⁴ In 1912 overleed haar vader en in 1913 brak zij met de doopsgezinde gemeente. Ze maakte in haar Leidse tijd reizen met haar man naar Oost-Afrika en West-Indië en publiceerde haar reisverslagen. Na de scheiding in 1916

alleen nog spreken als het in Leiden of omgeving was, zodat ze 's avonds weer thuis kon zijn.⁵¹⁵ Zij deed dit om Lorentz-Kaiser te ontlasten die als vicevoorzitter de taak had om propaganda te voeren door het land om afdelingen op te richten. Zodoende sprak Wijnaendts Francken in Goor waar zij vijftien nieuwe leden wist te werven.⁵¹⁶

De NBvVK voerde haar propaganda bij voorkeur in plaatsen waar de VvVK geen afdeling had, 'omdat daar nog geen stemming tegen de Bond was gemaakt', maar zag in grotere steden wel ruimte voor twee organisaties.⁵¹⁷ Lorentz-Kaiser zocht daarbij naar ingangen om de inwoners aan te spreken. In Boxmeer zette zij de Leidse hoogleraarsdochter Maria van Geer in, omdat haar vader en grootvader daar hadden gewoond.⁵¹⁸ Van Geer speelde piano en wilde wel voor de muzikale omlijsting zorgen. In Rotterdam waar de afdeling dreigde weg te kwijnen, wist Lorentz-Kaiser op een propagandabijeenkomst 21 nieuwe leden te werven.⁵¹⁹ Na een paar jaar trok de NBvVK voor de landelijke propaganda een speciale - jonge - kracht aan, net als bij de VvVK.⁵²⁰

6.2.3 De Leidse NBvVK-afdeling

Voor de oprichting van de Leidse NBvVK-afdeling werd in november 1907 Van Dorp uitgenodigd die een wervende toespraak hield.⁵²¹ De afdeling begon met 77 leden en het ledental steeg, maar het bleek moeilijk een voorzitter te vinden. Uiteindelijk toonde Nieuwenhuis-von Uexküll Gùldenbandt zich bereid, anders was de afdeling een 'lichaam zonder hoofd'. Door 'ernstige ziekte in het huisgezin' kon zij pas in de tweede helft van het jaar 1908 met ledenwerf-propaganda beginnen. Hiertoe organiseerde de afdeling themmiddagen of avonden ten huize van Lorentz-Kaiser of Nieuwenhuis en werden huisbezoeken afgelegd.

In 1909 wilde Lorentz-Kaiser haast maken met de ledenwerving in Oegstgeest omdat Christine Lulofs, de VvVK-afdelingsvoorzitter, dat jaar naar Oegstgeest zou verhuizen, waar geen VvVK-afdeling was.⁵²² Lorentz-Kaiser benaderde de vrouw van de burgemeester en kreeg tachtig adressen om uitnodigingen aan te sturen. Ook de adjunct-directrice van het 'krankzinnigengesticht' Endegeest en de hoofdverpleegkundige in de 'kliniek voor zenuwlijders' Rhijngeest werden benaderd. Het resultaat van de propaganda is zichtbaar op de ledenlijst van de Bond van 1910, waar tien leden uit Oegstgeest op staan.

In 1911 ging de ledenwerving in de Bollenstreek van start. Op aanraden van Wijnaendts Francken werd het afleggen van huisbezoeken opgedragen aan een jongere kracht. De bestuursleden Johanna Lichtenbelt en Christina van der Laaken namen de taak op zich. Zij bezochten samen met twee leden uit Hillegom en Lisse 24 huizen. De werving was zo succesvol dat in beide plaatsen een afdeling kon worden opgericht met na enige tijd respectievelijk vijftig en twintig leden.⁵²³

In 1910 zat Lorentz-Kaiser nog in het hoofdbestuur, maar nam bij gebrek aan een andere kandidaat ook het afdelingsvoorzitterschap op zich. Toen zij in 1912 uit Leiden vertrok, omdat haar man in Haarlem een nieuwe baan kreeg, kostte het opnieuw veel moeite een opvolger te vinden.⁵²⁴ Na

vertrok zij naar Den Haag en bleef hij in Leiden. Zij bleef zijn naam dragen, omdat zij onder die naam bekend was geworden als publicist. Haar moeder overleed in 1923 in Baarn.

⁵¹⁵ Atria, archief E.C. van Dorp, nr.382, inv.nr.368: ongedateerde brief aan Van Dorp. Hierin klinkt nog een zeker optimisme door: ze ging lekker in de tuin werken en stortte zich op het paardrijden.

⁵¹⁶ *Tubantia* 2-7-1910.

⁵¹⁷ *De Ploeger* 2:1 (1908).

⁵¹⁸ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.10: brief 129, 19-9-1910.

⁵¹⁹ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.35: Jaarverslag afdeling Rotterdam over 1909.

⁵²⁰ Dit was bij de NBvVK eerst Marie Steverding, later Christine Staas.

⁵²¹ Deze passage is gebaseerd op: Van Steen, 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden', tenzij anders geannoteerd.

⁵²² Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.214: brief van 4-7-1909 van Lorentz-Kaiser aan het hoofdbestuur.

⁵²³ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.210: Notulen van leden- en bestuursvergaderingen 1911-1915. Ook in o.a. Katwijk, Noordwijk en Sassenheim werd gepoogd afdelingen op te richten, met meer of minder succes.

⁵²⁴ Lorentz werd in Leiden opgevolgd door Paul Ehrenfest, die samen met zijn vrouw Tatiana Afanassjewa, die wiskunde had gestudeerd, om de hoek kwam wonen bij Margarethe Nieuwenhuis. Margarethe betrok Tatiana

lang aandringen wierp de echtgenoot van Sillevs, Van Reedt Dortland, zich op, tot Sillevs de voorzittershamer overnam en haar man secretaris werd. Om leden te werven in Leiderdorp nam zij contact op met de keramist Willem Brouwer. Zijn reactie was weinig vleidend voor Leiderdorp.⁵²⁵ Hij noemde het 'dit gat' en gaf haar weinig kans om in deze christelijke gemeente een medestander te vinden. In januari 1915 stonden er uit Leiderdorp dan ook slechts drie leden op de ledenlijst van de Leidse Bond op een totaal van 224.⁵²⁶ Een tegenvaller dat jaar was dat de correspondentie in Voorschoten, burgemeestersdochter Pieterella Vernède, vanwege haar huwelijk een opvolger zocht die niet bleek te vinden.⁵²⁷

6.2.4 De VvVK en NBvVK naast elkaar in Leiden

Bij de oprichting van de Bond waren meerdere VvVK-bestuursleden overgestapt, maar Hoestra bleef de VvVK trouw en bedankte Lorentz-Kaiser voor het openstellen van haar woning en haar grote ijver en werkkraft.⁵²⁸ Mede door de komst van Van Itallie-van Embden naar Leiden was later in 1907 het VvVK-afdelingsbestuur weer compleet. Op de vergadering waarop Van Itallie tot voorzitter werd gekozen, stond de ultra-aantijging van de NBvVK op de agenda. De Leidse afdeling herkende zich hier niet in en wenste te benadrukken dat zij net zomin als de Bond ultra-feministische standpunten huldigde.⁵²⁹

Hoofdbestuur VvVK in 1908 met links zittend Van Itallie en derde van links zittend Jacobs (foto: N. Schuitvlot, collectie Atria, nr.100020921).

bij de NBvVK en samen bezochten zij in 1913 een NBvVK-jaarvergadering: Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.5: Presentielijsten van algemene vergaderingen. De vriendschap bekoelde na de Russische Revolutie die Tatiana toejuichte, maar de adellijke Margarethe niet, omdat de communisten niet veel ophadden met de adel: Van Steen e.a., *Vrolec*, 15. Over het echtpaar: Margriet van der Heijden, *Denken is verrukkelijk. Het leven van Tatiana Afanassjewa en Paul Ehrenfest* (Amsterdam 2021).

⁵²⁵ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.214: Brouwers reactie.

⁵²⁶ Hiervan woonden er 198 in Leiden, 12 in Oegstgeest, 10 in Voorschoten en 1 in Wassenaar.

⁵²⁷ Vernède vertrok met haar man, een ingenieur, naar Indië.

⁵²⁸ *Maandblad VvVK* 11:4 (1907).

⁵²⁹ *Leidsch Dagblad* 21-11-1907.

Landelijk kwam het soms tot botsingen, zoals in 1908 bij het tweede internationale congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in Amsterdam, waaraan vanuit Leiden Helena Oppenheim-van Nierop haar medewerking verleende.⁵³⁰ Alleen de VvVK mocht een delegatie sturen als oudste vrouwenkiesrechtvereniging. De NBvVK vond dit moeilijk te verkroppen, waarop leden op straat folders uitdeelden om passanten op het bestaan van de NBvVK te wijzen. VvVK-leden zouden deze vervolgens uit de handen hebben gerukt en verscheurd.⁵³¹

In Leiden was van vijandigheden tussen VvVK en NBvVK weinig te merken, waaraan zal hebben bijgedragen dat beide afdelingsvoorzitters, Nieuwenhuis en Van Itallie, in het universitaire circuit verkeerden. Daarbij was de Leidse VvVK-afdeling het met de NBvVK eens dat mannen in het bestuur zouden moeten worden toegelaten. Zij deed daartoe een amendementsvoorstel voor de jaarvergadering van de VvVK in 1908 in Leeuwarden, waar een statutenwijziging op de agenda stond. Een meerderheid van de vergadering stemde echter tegen de gelijkstelling van mannen en vrouwen in de VvVK. Vanwege de verwerping van het voorstel overwoog het Leidse VvVK-afdelingsbestuur onder leiding van Van Itallie om op te stappen:

Het groot aantal stemmen, dat echter aan het betreffende amendement toch nog ten deel is gevallen (116—165), gevoegd bij de nu geopende mogelijkheid voor partieële Statutenwijziging, hebben het bestuur doen besluiten voorloopig niet collectief af te treden en af te wachten wat de eerstvolgende jaren zullen brengen, met betrekking tot die punten in de Statuten, die zij niet in het belang achten van een gezonde ontwikkeling van de beweging voor vrouwenkiesrecht.⁵³²

In het hoofdbestuur was Van Itallie dat jaar aan de beurt om af te treden en besloot zich niet herkiesbaar te stellen 'om principiële redenen'.⁵³³ Zij bleef VvVK-lid maar werd ook lid van de NBvVK en ging daarna voor beide organisaties in het land als spreker optreden. Hiervoor legde zij de voorzittershamer van de VvVK-afdeling neer en werd opgevolgd door secretaris Lulofs, die al vanaf 1901 in het afdelingsbestuur zat en net als Hoestra de VvVK trouw was gebleven.⁵³⁴

Slechts eenmaal kwam het tot een gezamenlijke bijeenkomst van de Leidse afdelingen van VvVK en NBvVK, waar de Duitse schrijver en journalist Käthe Schirmacher sprak over het praktische nut van de vrouwenbeweging. Voordeel van samenwerking was dat de organisatiekosten konden worden gedeeld. In 1910 werd in de NBvVK-vergadering voorgesteld om nog eens samen met de VvVK een bijeenkomst te organiseren, maar dit werd afgewezen omdat er dan geen propaganda gemaakt kon worden voor de Bond en bovendien, aldus het jaarverslag, moesten de verschillen tussen Bond en Vereeniging niet op de achtergrond komen. Per slot van rekening trok juist het gematigde optreden van de NBvVK veel mensen 'die van een actief vrouwenkiesrecht niet willen weten'.⁵³⁵ Wel werd Van Itallie door de NBvVK uitgenodigd als spreker en teksten van haar werden - net als die van bijvoorbeeld Henriette Roland Holst en Multatuli - voorgelezen op bijeenkomsten van beide verenigingen.

De VvVK nodigde vaker een buitenlandse gastspreker uit, zoals in 1909 de Duitse sociaaldemocraat Henriette Fürth. Zij sprak over de 'Mutterschaftsversicherung', met het oog op de hoge kindersterfte onder de fabrieksbevolking. Verder vond Fürth dat de vrouw die een vakopleiding had gevolgd en een beroep had uitgeoefend het meest geschikt was om haar plichten als vrouw, moeder en huishoudster te vervullen. In 1911 hield de Hongaarse Rosika Schwimmer op uitnodiging van de VvVK een betoog over de vraag waarom alle vrouwen, ook de getrouwde, het kiesrecht nodig

⁵³⁰ *Algemeen Handelsblad* 3-6-1907.

⁵³¹ *Gedenkboek NBvVK*, 78,79. In 1909 kreeg de NBvVK wel een uitnodiging voor het congres in Londen.

⁵³² *Maandblad VvVK* 13:3 (1909) en Van Steen, 'Onze karakters verschillen wel veel!', 54.

⁵³³ *Maandblad VvVK* 13:3 (1909) en *Leeuwarder Courant* 15-12-1908.

⁵³⁴ *Maandblad VvVK* 15:11 (1911) en 13:6 (1909).

⁵³⁵ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.219: Jaarverslag 1910 en inv.nr.210: bestuursvergadering 10-4-1912: wel zal Van Itallie gevraagd worden om te spreken.

hadden.⁵³⁶ Vanwege de Duitse taal waren deze bijeenkomsten niet geschikt voor een breed publiek. Toch wilde beide kiesrechtverenigingen door 'het houden van een volksvoordracht het denkbeeld van 'Vrouwenkiesrecht' ook onder de werklieden en hun vrouwen meer bekend maken'.⁵³⁷ De NBvVK dacht hierbij aan een cursusavond, waar het sociaal en religieus bewogen Bondslid uit Voorschoten, Nellie van Kol-Porreij, zou spreken over fabriekstoestanden.⁵³⁸ Een ander idee was om bijeenkomsten in volksbuurten te organiseren. Verder paste de NBvVK de toegangsprijs aan om mensen met een lager inkomen te trekken, zoals voor een openbare bijeenkomst waar het toneelstuk *Ontwaakt* van Emants werd opgevoerd. Zij betaalden slechts tien cent, waar voor anderen een plaatsbewijs van 25 cent tot één gulden kostte.⁵³⁹

De NBvVK verzorgde net als eerder de VvVK cursussen voor vrouwen in de vorm van een serie lezingen over onder meer staathuishoudkunde, de economie en voorstellen tot grondwetswijziging, die werden gegeven door juristen zoals Theodora Huet en hoogleraar Oppenheim. Al putten beide verenigingen deels uit hetzelfde reservoir van sprekers toch was er wel enig verschil, namelijk dat de NBvVK ook religieuze sprekers, uitnodigde, zoals een dominee, die een lezing gaf over de godsdienstige en kerkelijke gemeenschap.⁵⁴⁰ Een ander was de antirevolutionaire Jan van Munster van de Middernachtzending, die was uitgenodigd om te spreken op een 'volksvergadering', zoals de bijeenkomst voor minder draagkrachtigen in de krant werd genoemd.⁵⁴¹ De NBvVK besloot zijn partijvoorkeur niet te benadrukken omdat Van Munster - in tegenstelling tot andere confessionele politici - wel voor vrouwenkiesrecht was. Hij vond dat vrouwen een verantwoordelijke taak vervulden in de maatschappij en daar hoorde kiesrecht bij.

Op precies dezelfde datum in 1911 dat Van Munster sprak bij de NBvVK, hield de VvVK een openbare bijeenkomst met een lezing en voordracht van propagandistische verzen.⁵⁴² Vereniging en Bond hielden dus geen rekening met elkaars agenda. Uit de verslagen in de krant van beide bijeenkomsten blijkt dat op die van de NBvVK de SDAP'er Krop zich kritisch uitliet over het vooropstellen van de seksenstrijd boven de klassenstrijd. Hij stelde dat mannenkiesrecht ging boven vrouwenkiesrecht. Op de VvVK-bijeenkomst kaartte Krops echtgenote aan dat de VvVK voor beperkt kiesrecht was en deed een goed woordje voor de SDAP die voor algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht zou zijn.

De NBvVK nodigde ook schrijvers uit, zoals in 1914 Frederik van Eeden en Cora Westland. Van Eeden zei voor een publiek van vierhonderd mensen 'geheel voor vrouwenkiesrecht' te zijn. Westland pleitte samen met een arts, voor een publiek van tweehonderd, voor geneeskundig onderzoek voor het huwelijk.⁵⁴³ Voor dit onderwerp was een speciaal comité opgericht met daarin uit Leiden Van Itallie-van Embden. Een ander belangrijk onderwerp voor beide verenigingen was de huwelijkswetgeving, waarover de VvVK meerdere bijeenkomsten belegde, maar dat bij de Bond minder prominent op de agenda stond.⁵⁴⁴

Een duidelijk verschilpunt vormde de viering van de 'Vrouwenkiesrechtstag', de propaganda-dag voor vrouwenkiesrecht, die door de VvVK in het leven was geroepen en waaraan de NBvVK niet meedeed. De dag viel op 15 juni, de openingsdag van het Congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in 1908. De eerste viering in Leiden vond in 1910 plaats in de ruime woning van

⁵³⁶ *Leidsch Dagblad* 27-1-1909 en 8-11-1911.

⁵³⁷ *Maandblad VvVK* 14:2 (1909).

⁵³⁸ Dit was echter niet doorgestaan: Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.209: Notulen 1908-1910. Van Kol was betrokken geweest bij de oprichting van de VvVK en de VOV en sloot zich in 1906 aan bij het Leger des Heils: Fia Dieteren, 'Het Poésie-album van Marie Porreij – de ontbrekende schakel tussen religie en vrouwenbeweging in het leven van Nellie van Kol', *Historica* 38:2 (2015) 23-27. Van Kol was in 1903 in Voorschoten komen wonen.

⁵³⁹ Aankondiging: *Leidsch Dagblad* 8-12-1909, verslag: 10-12-1909.

⁵⁴⁰ *Leidsch Dagblad* 26-1-1909.

⁵⁴¹ *Leidsch Dagblad* 4-3-1911.

⁵⁴² *Leidsch Dagblad* 8-3-1911.

⁵⁴³ Lezing van Van Eeden: *Leidsch Dagblad* 27-2-1914, van Westland: *Leidsch Dagblad* 28-4-1914. Zij schreef *Levenswond*. Cora Westland was het pseudoniem van Cornelia Wisboom Versteegen-Kautzmann.

⁵⁴⁴ *Maandblad VvVK* 18:7 (1914), 19:4 (1915) en 21:7 (1917).

VvVK-bestuurslid Betje Reijst-Vreeburg. In 1911 was de viering niet doorgestaan, omdat eventuele sprekers bezet waren vanwege het zesde Internationale Congres voor Vrouwenkiesrecht in Stockholm, maar in 1912 was er een feestavond met een spreker, declamatie en muziek.⁵⁴⁵

In 1913 vierde de VvVK in Leiden Vrouwenkiesrechtstag in 't Posthof. Hier wapperde bij de ingang de nieuwe vrouwenkiesrechtvlag die door voorzitter Lulofs aan de afdeling was geschonken.⁵⁴⁶ De belangstelling voor de feestavond was zeer groot. Een lerares van de Haagse meisjes-HBS had gesproken over de geschiktheidseisen waaraan vrouwen moesten voldoen, voor zij kiesrecht kregen. De aanwezige solidaire heren, Lambertus Alings, echtgenoot van bestuurslid Elisabeth Alings-van Mels, en liberaal gemeenteraadslid Keimpe Sijtsma hadden hierbij opgemerkt dat veel mannen met kiesrecht niet aan deze eisen voldeden. Er was zang en muziek en het bestuur constateerde tevreden dat ook vrouwen en mannen uit de volksklasse en zelfs dienstmeisjes zich begonnen aan te sluiten.

6.2.5 VvVK en NBvVK in het landelijke debat

Verschillen tussen Vereeniging en Bond kwamen ook naar voren als persoonlijke standpunten van Van Itallie, die ondanks haar dubbellidmaatschap toch vooral bij de VvVK hoorde - zoals blijkt uit menig openbaar optreden voor deze vereniging - en Wijnaendts Francken als meest uitgesproken woordvoerder van de NBvVK, gevolgd door Van Dorp. Dit bleek bij verschillende kwesties die speelden in 1910. Wijnaendts Francken had zich teruggetrokken uit het publieke debat, maar dat wilde niet zeggen dat zij haar stem niet liet horen bijvoorbeeld via brochures, zoals over *De Gemeenschapsplicht der Vrouw*. Hierin pleitte zij voor een dienstplicht voor vrouwen, zij het niet als soldaat, maar als hulpverlener. Ze wilde hierover wel spreken maar vooral in eigen NBvVK-kring.

Zij liet haar stem ook horen op de elfde jaarvergadering van de Nationale Vrouwenraad (NVR) die in 1910 gedurende drie dagen in Leiden plaatsvond. Lorentz-Kaiser was voorzitter van het ontvangstcomité met daarin de vertegenwoordigers van Leidse afdelingen die waren aangesloten bij de NVR. Dit waren Tesselschade, de VOV en de NVVZB, de gemengde vredesbond 'Vrede door Recht', de VvVK en de NBvVK, het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid en de Vereeniging Vakschool voor Verbetering van Vrouwenkleding, die tijdens de bijeenkomst een tentoonstelling van de reformkleding organiseerde.

Een van de onderwerpen op de agenda was het wetsontwerp-Nelissen over echtscheiding. Scheiden was vrijwel alleen mogelijk op grond van overspel. Dit werd vaak voorgewend en heette daarom 'de grote leugen'. De katholieke minister Nelissen vond dat het overspel alleen als scheidingsgrond mocht gelden als dit kon worden aangetoond. De NVR wilde een adres indienen tegen het wetsvoorstel, maar Wijnaendts Francken zag in het wetsontwerp een stuk katholieke politiek. De NVR als neutraal instituut diende zich hiervan te onthouden. Anderen zagen dit niet zo, zoals Van Itallie, maar waren - op bemiddelingsvoorstel van Titi Bakker-van Bosse - bereid de kanttekening toe te voegen dat het wetsvoorstel niet zou bereiken wat het beoogde en eerder de onzedelijkheid in de hand zou werken.

Wijnaendts Francken kon zich op deze vergadering evenmin vinden in een motie van de VvVK, waarin de teleurstelling werd uitgesproken over het feit dat in de commissie tot herziening van de grondwet geen vrouw was benoemd. De motie kreeg echter voldoende bijval, waaronder van Van Itallie, en werd uiteindelijk aangenomen met één stem, van de NBvVK, tegen.⁵⁴⁷

In 1910 was er ook discussie over het wetsontwerp-Heemskerk, waarin het ontslag van huwende (rijks)ambtenaressen werd geregeld. De VvVK sloot zich aan bij een breed Comité van Actie dat was gevormd om tegen het wetsontwerp te ageren en waarvoor Rutgers-Hoitsema door het land

⁵⁴⁵ In Zomerczorg: *Leidsch Dagblad* 21-6-1911 en 14-6-1912.

⁵⁴⁶ *Leidsch Dagblad* 16-6-1913. De afdeling beschikte ook over een vaandel, dat werd meegedragen in de demonstratie van 1914 in Amsterdam, zoals te zien is op een nieuwsfilmpje in Atria en is te herkennen aan twee sleutels: <https://atria.nl/aletta-jacobs/bewegend-beeld-van-demonstrerende-aletta-jacobs-ontdekt/>.

⁵⁴⁷ *Algemeen Handelsblad* 7-4-1910.

trok.⁵⁴⁸ In Leiden nam Van Itallie de honneurs waar. Zij sprak op een VvVK-vergadering die door voorzitter Lulofs was geopend 'met een kort welkom en een lange klacht over de weinige belangstelling voor het vrouwenkiesrecht-vraagstuk'. Zij weet dit aan 'het conservatisme van een geleerde stad'. Hierop waren echter uitzonderingen, zei zij, zoals spreker Van Itallie-van Embden.⁵⁴⁹ Deze weerlegde de argumenten van de minister dat de gehuwde werkende vrouwen het kindertal zouden beperken of geen kinderen meer zouden willen, dat het gezin eronder leed, of zelfs dat vrouwen niet meer zouden trouwen en andere 'geheime' verbintenissen zouden aangaan.

De NBvVK sloot zich vanwege de politieke stellingname niet aan bij het actiecomité, maar de Leidse afdeling nodigde wel Van Dorp uit Den Haag uit om over de arbeid van de gehuwde vrouw te komen spreken op een openbare bijeenkomst.⁵⁵⁰ Toen daar een vraag werd gesteld over het wetsontwerp-Heemskerk was de reactie dat de NBvVK niet aan politiek deed. Op de bijeenkomst zette Van Dorp haar standpunt over de arbeid van de gehuwde vrouw uiteen, zoals zij dat in 1910 had geformuleerd voor het preadvies: *De maatschappelijke beteekenis van den arbeid der gehuwde vrouw en de houding, door de overheid aan te nemen tegenover dit vraagstuk*. Van Dorp was van mening dat door feministen te veel waarde werd gehecht aan beroepsarbeid van vrouwen, maar zij vond het ontslag van de gehuwde ambtenares niet gewenst. Zij zag wel een taak voor de overheid in de beperking van de fabrieksarbeid van de proletarische gehuwde vrouw, tot maximaal zes uur per dag – zij noemde dit 'half-time' - om verwaarlozing van het gezinsleven te voorkomen en wilde een regeling rond zwangerschap.⁵⁵¹

Het advies was geschreven op verzoek van de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en Statistiek die dit verzoek ook aan Anna Polak had gedaan. Polak vond eveneens dat een betaald verlofregeling rond de zwangerschap van belang was, maar sprak zich uit tegen verboden of beperkingen van vrouwenarbeid, tenzij de gezondheid van vrouwen in gevaar kwam. Polak was directrice van het Bureau voor Vrouwenarbeid in Den Haag, dat was opgericht met het batig saldo van de tentoonstelling Vrouwenarbeid en met als doel het verkennen, verruimen en verbeteren van de werkring van vrouwen. Het idee kwam van onderwijzeres Marie Jungius die de eerste directrice was geweest. Het Bureau ressorteerde onder de Vereeniging voor Vrouwenarbeid, met in het bestuur leden van zowel de VvVK als de NBvVK.⁵⁵² Deze bestuursleden kwamen tegenover elkaar te staan in een kwestie die speelde rond directrice Polak, die zich tegen het wetsontwerp-Heemskerk wilde verzetten.

Oud-bestuurslid Van Dorp schreef in de krant dat zij vond dat Polak met het bezoeken van protestvergaderingen aan politieke agitatie deed, terwijl het Bureau een onpartijdig instituut voor studie en onderzoek moest zijn. Polak bracht de overheidssubsidie in gevaar die het Bureau ontving. Van Dorp kreeg bijval van drie bestuursleden die lid waren van de NBvVK en van het dubbellid Bakker-van Bosse. Polak kreeg steun van de overige drie bestuursleden die alle drie lid waren van de VvVK.⁵⁵³ De scheidslijn tussen VvVK-leden, die voor de actie van Polak waren en NBvVK-leden tegen, was iets minder scherp dan het leek doordat Van Dorp in de krant ook bijval kreeg van VvVK-leden.⁵⁵⁴ Om dergelijke controverses tussen bestuur en Bureau voor Vrouwenarbeid in de toekomst te voorkomen, trad een commissie aan om de statuten te herzien met daarin Jacobs en Van Itallie.⁵⁵⁵

⁵⁴⁸ In het comité zaten 15 verenigingen, 27 kiesverenigingen, 20 SDAP-afdelingen, 14 Nuts-departementen en het hoofdbestuur van de Vereeniging Volksonderwijs: Posthumus-van der Goot e.a., *Van Moeder op Dochter*, 195.

⁵⁴⁹ *Leidsch Dagblad* 7-10-1910.

⁵⁵⁰ *Leidsch Dagblad* 28-10-1911.

⁵⁵¹ *Leidsche Courant* 13-8-1910 en inleiding bij het archief van Van Dorp: Atria, archief E.C. van Dorp, nr.382.

⁵⁵² Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 123, 133-134.

⁵⁵³ Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 134.

⁵⁵⁴ *Algemeen Handelsblad* 23-9-1910. Bij de 14 ondertekenaars waren 8 NBvVK- en 4 VvVK-leden, die geen van vieren in Amsterdam woonden, en 2 leden zonder lidmaatschap, zoals Johan Wijnaendts Francken. Hij had zich eerder positief uitgelaten over het Bureau onder leiding van Jungius, vanwege de neutrale lijn: Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 114. Jungius was in 1908 overleden en opgevolgd door Polak.

⁵⁵⁵ Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 137-138.

Getekend portret van Van Dorp (1905) en schilderij in pastel van Wijnaendts Francken (1914) beide door Thérèse Schwartz (collectie Atria, foto van Van Dorps portret: nr.100018604, schilderij: nr.000117).

In februari 1912 was Van Itallie een van de sprekers in Amsterdam op een grote protestbijeenkomst als culminatie van het verzet tegen het wetsontwerp-Heemskerk.⁵⁵⁶ Ook 'de lange naam' had geprotesteerd. Het nieuw gevormde kabinet-Cort van der Linden trok het wetsontwerp in.⁵⁵⁷

Een andere kwestie die in 1910 speelde, was het Petitionnement voor Algemeen Mannen- en Vrouwenkiesrecht dat was geïnitieerd door de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB), een sociaalliberale politieke partij.⁵⁵⁸ De NBvVK wilde dit petitionnement niet steunen, vanwege haar neutraliteit en omdat adressen sturen nog niet tot de actiemogelijkheden behoorde. Deze opstelling was niet naar de zin van de afdeling Utrecht, net zomin als het onthouden van steun aan het Comité van Actie tegen het wetsontwerp-Heemskerk. Het Utrechtse afdelingsbestuurslid mr. Willem Werker had nota bene in *De Ploeger* van september 1910 een heel pleidooi gehouden tegen het ontslag van vrouwen bij hun trouwen. Het bestuur vond het onthouden van steun aan het petitionnement en het actiecomité eerder getuigen van conservatisme dan van feminisme en trad daarom als geheel af.⁵⁵⁹

De petitionnementsactie voor algemeen kiesrecht eindigde in april 1912 met de aanbidding van 37.000 handtekeningen aan koningin Wilhelmina. Bij de aanbidders waren de VDB-leden Van Itallie-van Embden - die in 1909 de plaats van Wijnaendts Francken-Dyserinck in het VDB-hoofdbestuur had overgenomen - en haar jongere halfbroer David van Embden, die het woord voerde.⁵⁶⁰

De Vereniging en Bond bleven landelijk een moeizame relatie houden. In 1913 was Van Itallie weer een van de sprekers, dit keer in de vrouwenkiesrechtzaal die was ingericht op de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. Hiervoor werkten de VvVK en de NBvVK samen, ook nog met de Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht, die in 1909 was opgericht en nauwe banden had met de VvVK. De samenwerking ging goed, tot de VvVK erachter kwam dat de NBvVK brochures verkocht waarin het verschil tussen NBvVK en VvVK uiteen werd gezet. De VvVK zei daarop de vriendschap op.⁵⁶¹

Een jaar later waren Vereniging en Bond wel beide vertegenwoordigd op een koloniale wereldtentoonstelling in Semarang in Indië, waarvoor de tentoonstelling De Vrouw 1813-1913

⁵⁵⁶ *Het nieuws van den dag* 27-02-1912.

⁵⁵⁷ Posthumus-van der Goot e.a., *Van Moeder op Dochter*, 195.

⁵⁵⁸ Samen met het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond: o.a. *Middelburgsche courant* 20-1-1911.

⁵⁵⁹ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.71: ontslagbrief van 5-4-1911 van het Utrechts afdelingsbestuur.

⁵⁶⁰ Volgens het *Algemeen Handelsblad* 3-2-1912 waren er 9322 van de 36.619 handtekeningen van vrouwen, dus ca. een kwart. Aanbidding o.a.: *Bredasche Courant* 11-4-1912. Bij het aftreden van het Utrechtse bestuur had nog iets anders gespeeld waar Wijnaendts Francken bij betrokken was. Dit was een bundel toneelstukjes die de NBvVK-afdeling Utrecht had samengesteld: Van Steen, 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden', 200-206.

⁵⁶¹ *Gedenkboek NBvVK*, 86-87.

materiaal leverde, zoals 'gramphonisch' opgenomen redevoeringen, onder meer van Wijnaendts Francken-Dyserinck.⁵⁶² Op de tentoonstelling in Semarang zat Elise Bijleveld-van Hoëvell als enige vrouw in het organiserend comité. Zij vormde een damescomité met daarin ook Indische vrouwen die de enige zaal gewijd aan 'de vrouw' inrichtten met aandacht voor arbeid, onderwijs en kiesrecht.⁵⁶³ Zowel VvVK als NBvVK probeerden leden te werven in Indië, maar de NBvVK wist daar geen basis te creëren in tegenstelling tot de VvVK die tien afdelingen tot stand bracht.⁵⁶⁴ Het ging bij deze Indische VvVK-afdelingen om kiesrecht voor vrouwen in Nederland. Pas na 1919 werd samengewerkt met Javaanse en Sumatraanse vrouwen. Deze vrouwen hadden geen stemrecht voor de in 1918 in Indië ingestelde Volksraad, die het Nederlandse bestuur mocht adviseren, en waren daarin niet vertegenwoordigd.⁵⁶⁵

6.2.6 De laatste jaren van de vrouwenkiesrechtstrijd: demonstraties en manifestaties

In 1913 waren de SDAP-vrouwen, landelijk verenigd in de Bond van Sociaaldemocratische Vrouwenpropagandaclubs (BSDVC), voor het eerst bereid samen te werken met de VvVK, omdat die nu voor algemeen kiesrecht ging, dus ook voor arbeidersvrouwen. Daarnaast bleef de BSDVC op eigen kracht vertrouwen.⁵⁶⁶ De samenwerking kwam tot stand voor de grote protestmeeting in de Haagse Dierentuin die was gericht tegen de op stapel staande grondwetswijziging, waarin het kiesrecht voor vrouwen niet was opgenomen. Die zouden dat niet wensen, zo had minister Heemskerk durven beweren, aldus Jacobs in haar openingsspeech.⁵⁶⁷ Ook Van Itallie voerde het woord alsmede een aantal liberale heren en Troelstra, die zich inmiddels duidelijk uitsprak voor algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht.

Al deed de NBvVK niet aan protesteren, toch was over deelname aan de protestmeeting in de Dierentuin wel discussie geweest op de NBvVK-jaarvergadering in Arnhem in mei 1912. Waar eerder Utrecht de beleidslijn ter discussie had gesteld, was het dit keer de afdeling Amsterdam die in een motie een betoging voor vrouwenkiesrecht niet per se in strijd met de statuten vond. De motie was in de afdelingen bediscussieerd, ook in de Leidse. Uiteindelijk was zowel in Leiden als op de jaarvergadering een meerderheid tegen deelname. Een complicatie was dat een Leidse voorstander, afdelingsvoorzitter Dortland-Sillevis, als afgevaardigde met mandaat op die vergadering het tegengestelde standpunt moest innemen.⁵⁶⁸ De NBvVK hield zich dus op de vlakte wat betreft de teleurstellende grondwetswijziging, zo niet 'de lange naam', waarbij op dat moment Van Dorp en Lorentz-Kaiser in het bestuur zaten. 'De lange naam' had een manifest geschreven waarin werd geprotesteerd tegen de uitsluiting van vrouwen van het kiesrecht.

In 1914 lanceerde de VvVK het 'Volkspetitionnement voor Grondwettelijke Gelijkstelling van Man en Vrouw ten opzichte van het Kiesrecht'. De aftrap werd in februari gegeven op een landelijke bijeenkomst in het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam, weer met Van Itallie als een van de sprekers. Zij sprak weer op de bijeenkomst in juni op het Haagse sportterrein Houtrust. Dit was een van de regionale bijeenkomsten die waren georganiseerd om handtekeningen voor het petitionnement te

⁵⁶² *Gedenkboek NBvVK*, 88.

⁵⁶³ Ellen van Os maakte honderd jaar later een tentoonstelling geïnspireerd op die van Elise van Hoëvell, haar overgrootmoeder: <http://www.ellenvanos.com/wp-content/uploads/2015/01/kotalama-expo-verslag.pdf>.

⁵⁶⁴ Dit was nadat Aletta Jacobs samen met de voorzitter van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, Carrie Chapman Catt, Indië had bezocht; de eerste afdeling kwam tot stand in Batavia mede dankzij apotheker Charlotte Jacobs, de zus van Aletta. Zie ook: Loes Heiligers en Warda El Shaffy, 'Van de schommelstoel naar het vrouwenkiesrecht. De strijd voor vrouwenrechten van Nederlandse vrouwen in Nederlands-Indië tussen 1908 en 1919', *Historica* 44:2 (2019) 62-67, 62-64.

⁵⁶⁵ Hierin kwamen in de jaren dertig wel een paar Nederlandse vrouwen: Dineke Stam, 'Honderd jaar vrouwenkiesrecht en het koloniale Koninkrijk der Nederlanden', *Historica* 44:2 (2019) 68-73, 71.

⁵⁶⁶ Ulla Jansz, *Vrouwen Ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983) 51.

⁵⁶⁷ *NRC* 5-5-1913.

⁵⁶⁸ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.210: Notulen bestuursvergaderingen.

verzamenen. Leiden behoorde tot de regio Den Haag. In Leiden zelf organiseerde het Plaatselijk Comité van het Petitionnement een propaganda-feestavond in 't Posthof.⁵⁶⁹ De VDB steunde het petitionnement net als de SDAP en de BSDVC, waarvan de leden in het kader van Internationale Vrouwendag op pad gingen om handtekeningen voor het VvVK-petitionnement te verzamelen, daartoe gesanctioneerd door de partijleiding.⁵⁷⁰

VROUWENKIESRECHT.

Groote Openbare
Protest-Meeting
tegen de Kiesrechtparagraaf in de Regeerings-
voorstellen voor Grondwetsherziening,
TE HOUDEN OP
4 MEI 1913, 's middags 1 uur,
in de **CONCERTZAAL** van den Dierentuin, Rembrandtschen weg,
onder leiding van de **Presidentes der Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht**
DR. ALETTA H. JACOBS.

SPREKERS en SPREEKSTERS
welken zijn: de Heeren, leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal:
Prof. Mr. E. A. VAN HAMEL
TH. W. KETELAAR, lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland
Mr. P. J. TROELSTRA
Mr. H. TYDEMAN Jr., of iemand anders zijner partijgenooten,
de Heeren:
E. BAKKER-WORT, Doct. Jur.
F. S. VAN BALEN-KLAAR
H. GOUDSMIT
W. VAN ITALIE-VAN EMBDEN
MARTINA G. KRAMERS
Joukvvr. S. WIGHERS

Tal van afgevaardigden van verschillende Vrouwen-vereeningden
komen mondeling afsluiting bepalen met dit protest.

HET HOOFDSTUUR DER
VEREENIGING VOOR VROUWENKIESRECHT.

Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.
Hoofdbureau Keizersgracht 467-469, Amsterdam. Telefoon 10310.

LANDELIJKE MEETING
ter inleiding van het VOLKSPETITIONNEMENT voor
Grondwettelijke Gelijkstelling van Man en Vrouw,
ten opzichte van het kiesrecht,
op **Zondag 15 Februari**, des namiddags om 1^u., uur
in het **PALEIS VOOR VOLKSVLIJT**
onder leiding van **DR. ALETTA H. JACOBS.**
Deze Meeting wordt voorafgegaan door een **OPTOCHT** naar Muziek en Vaudeville.

Spreeksters:
Mevr. **BARBEVELDY-HAYER** uit Amsterdam.
Mevr. **VAN DER MEER VAN KUFFELER** uit Dordrecht.
Mevr. **N. ITALIE-VAN EMBDEN** uit Leide.
Mevr. **BEHOSMA-BEHOSMA** uit Zoutdijk.

Verder zijn alle Politieke partijen, die in de Kamer vertegenwoordigd zijn,
uitgenoodigd om afsluiting te maken. Bende te bekennen dat de Soc. Dem. Arb. Partij
den heer **F. M. WIJLT** en de Vrijz. Dem. Bond den heer **IRMAN SMUIJERS**
zal zenden, om op deze meeting te spreken. Van andere partijen wordt nog antwoord
verwacht.

Komt **ALLEN** op, die meenen dat bij de op handen zijnde Grondwets-
herziening aan de vrouwen, evenals aan de mannen, het kiesrecht in de
GRONDWET verzekerd moet worden.
MINISTER CORT VAN DER LINDEN heeft gezegd te willen regeren
naar den **VOLKSWIL** Volk van Nederland! Mannen en Vrouwen, komt dan
in grootte getale op **15 FEBRUARI** in het **PALEIS VOOR VOLKSVLIJT** en
geeft door het teekenen van het petitionnement blijk van Uw wil, dat in de
nieuwe Grondwet gehandigd worde!

GELIJKSTELLING VAN MAN EN VROUW.
N.B. Ieder kan aan den **OPTOCHT** deelnemen en vindt dan een plaats voor zich
gereserveerd in het **PALEIS VOOR VOLKSVLIJT.**
Opstelling van den stoet om half twaalf op de de Ruyterkade, Westelijk Vindaat.

DR. ALETTA H. JACOBS, Presidentes.
F. S. VAN BALEN-KLAAR, Vice-Presidentes.
S. VAN WIGHERS, Postpresidentes.
J. C. VAN LANSCHOT, Voorzitter, de Sec.
S. VAN A. WIGHERS, Postpresidentes.
M. G. KRAMERS,
C. W. GELIJKSTELLING V. BEHEERDE - BEHEEREN -
C. MULDER VAN DE GRAAF-DE BRUIN.
E. VAN DER BEEKEN.
J. GOUDSMIT - GOUDSMIT.

Minimum-entree 10 cents.

Het Bestuur van de
afdeeling Leiden van
de Vereeniging voor
Vrouwenkiesrecht, wekt leden en
niet-leden op tot het bijwonen van de
Landelijke Meeting
te 's-Gravenhage, op het Sport-
terrein 'Houtrust', op **Zondag**
14 Juni, des middags **Halftwee.**

SPREEKSTERS:
Mevr. F. S. VAN BALEN-KLAAR.
Mevr. HENKIETE GOUDSMIT.
Mevr. W. v. ITALIE-v. EMBDEN,

SPREKERS:
De Hr. W. J. E. H. M. DE JONG,
Lid van de Tweede Kamer.
De Hr. Mr. H. P. MARCHANT,
Lid van de Tweede Kamer.
Trein 11.44 of uiterlijk **12.41** van hier.
Entree 25 cts. Leden vrijen toegang.
Leden worden er aan herinnerd hun
lidmaatschapskaart mee te nemen.
M. C. DE BRUYN, Secretares.
8280 25 Haagweg G 104.

Twee posters (collectie Atria, nr. A4275 en nr. A4267) en een krantenbericht met bijeenkomsten waar Van Itallie sprak: Haagse Dierentuin (1913), Amsterdamse Paleis voor Volksvlijt (1914), Haagse Houtrust (LD 12-6-1914).

BIJLAGE. nr 9847

Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.
Hoofdbureau Keizersgracht 467-469, Amsterdam. Telefoon 10310.

VOLKSPETITIONNEMENT
voor
Grondwettelijke Gelijkstelling
van **MAN** en **VROUW.**

Aan de Regeering!

De ondergeteekenden, allen burgers en burgeressen van Nederland
boven 18 jaar oud, verzoeken dringend Uwe medewerking om de Grondwet zoodanig
te herzien, dat daarin Man en Vrouw, ten opzichte van het kiesrecht, gelijk gesteld worden.

NAAM	WOONPLAATS.
9. Mev. de Wed. J. G. Eggink. Willemsoord, Leiden.	Leiden
10. G. de Jonge, Jansmastraat 37, Katwijk Zee	Katwijk Zee
11. W. de Vries, de Vries, de Vries, de Vries	
12. P. de Vries, de Vries, de Vries, de Vries	
13. P. de Vries, de Vries, de Vries, de Vries	
14. M. de Jonge, Villa Arania, Bl. daal	Bl. daal
15. de Vries, de Vries, de Vries, de Vries	
16. A. A. Oskam, Vachmarkt	Vachmarkt
17. J. H. Oskam, Vachmarkt	Vachmarkt
18. M. E. Oskam, Vachmarkt	Vachmarkt
19. A. Oskam, Vachmarkt	Vachmarkt
20. C. Engellbrugt, Marwijk 135	Marwijk 135
21. W. Engellbrugt, Marwijk 135	Marwijk 135
22. P. Engellbrugt, Marwijk 135	Marwijk 135
23. W. Engellbrugt, Marwijk 135	Marwijk 135
24. C. Engellbrugt, Marwijk 135	Marwijk 135
25. J. P. Segaar, Oude Veld 27	Oude Veld 27

NAAM	WOONPLAATS.
1. Angelika P. Sasburg	Leiden
2. Elizabeth Sasburg	Leiden
3. Hendrik J. Sasburg	Leiden
4. Wed. C. J. Sasburg	Leiden
5. M. M. Goeddel	Leiden
6. Mrs. Hoorn-Cancel	Leiden
7. J. P. de Vries	Leiden
8. Mrs. P. de Vries	Leiden

Achterkant en voorkant van een handtekeningenlijst, met links familieleden Oskam (met o.a. een modiste en melkverkoper) en rechts de familie Sasburg, met daarin ook modistes (Nationaal Archief, nr. 2.04.57, inv. nr. 1915-1924).

⁵⁶⁹ Van Steen, 'Wilhelmina van Itallie-van Embden (1870-1959)', 146-149.

⁵⁷⁰ O.a. *Het Volk* 4-2-1914 en 10-2-1914. De SDAP wees daarbij op haar eigen eerdere inspanningen op dit gebied, zoals een petitionnement in 1911.

In Leiden en omgeving werden naar schatting 1500 handtekeningen verzameld.⁵⁷¹ Uit het hele land samen waren dit er 165.000 die, verzameld in dozen, op 22 september 1915 door de vicepresidentes van de VvVK werden aangeboden aan premier Cort van der Linden. De vicepresidentes waren op hun tocht naar het ministerie van Binnenlandse Zaken begeleid door een stoet van rijtuigen, met daarin vertegenwoordigers van 128 afdelingen in Nederland en Indië.⁵⁷² Op de handtekeningenlijsten stonden er ook van NBvVK-leden, al had de Bond bij monde van Dortland-Sillevis in *De Ploeger* het bezwaar geuit dat het bij het petitionnement zou gaan om gelijkstelling van man en vrouw en dus niet alleen om gelijkstelling wat betreft kiesrecht. Dit riep een reactie op van de VvVK, die beweerde dat zij de petitie niet goed had gelezen.⁵⁷³

'Afd. Leiden' van de VvVK in de optocht naar het Paleis van Volksvlijt in Amsterdam, februari 1914 (still video Atria).

De NBvVK steunde het petitionnement dus niet, maar nam op de jaarvergadering in 1914 in Zwolle wel een motie aan, waarin zij zich ingenomen toonde met de toezeggingen van de regering om de belemmering voor het vrouwenkiesrecht in de grondwet weg te nemen.⁵⁷⁴ De VvVK wilde echter dat het vrouwenkiesrecht in de grondwet werd verankerd, dus nam geen genoegen met 'wegnemen van belemmeringen' en afwachten wat de wetgever daarmee zou doen. Zij vond de NBvVK-motie dan ook in lijnrechte tegenspraak met het volkspetitionnement en riep in de krant haar leden die tevens lid waren van de NBvVK op hun lidmaatschap op te zeggen.⁵⁷⁵

Uit de troonrede van september 1915 bleek dat de regering weinig concreets van plan was op vrouwenkiesrechtgebied. Dit vroeg om nieuwe actie van zowel de NBvVK als de VvVK, ieder op hun eigen wijze. Begin 1916 diende de NBvVK een adres in om de invoering van het vrouwenkiesrecht te

⁵⁷¹ Het is een schatting, omdat de handtekeningenlijsten op plaats zijn gerangschikt, maar soms zijn lijsten met Leidse namen bij andere plaatsen 'verdwaald' of zitten er namen van niet-Leidse inwoners bij Leiden: Nationaal Archief, 2.04.57 Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Binnenlands Bestuur, (1870) 1879-1950 (1959), inv.nr.1915-1924: Lijsten met handtekeningen behorende bij het volkspetitionnement voor grondwettelijke gelijkstelling van man en vrouw ten aanzien van het kiesrecht, georganiseerd door de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, inv.nr.1918: o.a. Leiden.

⁵⁷² De vicepresidentes waren Frederike van Balen-Klaar en Cor van der Meer van Kuffeler. Presidente Jacobs vertoefde in het buitenland: Bosch, *Strijd!*, 291-192. Ook VDB-Kamerlid Marchant voerde het woord.

⁵⁷³ *Arnhemsche Courant* 9-04-1914.

⁵⁷⁴ *Gedenkboek NBvVK*, 87.

⁵⁷⁵ O.a. in: *Het Vaderland* 6-5-1914.

bepleiten.⁵⁷⁶ De VvVK organiseerde een grote kiesrechtbetoging in Amsterdam, waarvoor de Leidse VvVK bij monde van secretaris Margo Schuijt Best een oproep deed in een advertentie. Linten waren voor 10 cent te verkrijgen bij het bestuur of aan de trein.⁵⁷⁷ In de betoging op 18 juni liepen volgens de ene krant 5000 en volgens de andere 18.000 mensen mee van vijftien (vrouwen)organisaties, waaronder de BSDVC.⁵⁷⁸ De VvVK liet het hier niet bij. Van 19 september tot 16 november demonstreerden vrouwen - getooid met geel-witte linten - onafgebroken op het Binnenhof om de eis voor vrouwenkiesrecht kracht bij te zetten. Maar in november bleek opnieuw dat het vrouwenkiesrecht niet in de voorstellen tot grondwetswijziging was opgenomen. De domper werd deels goedge maakt toen in de gewijzigde grondwet in 1917 vrouwen alsnog het passief kiesrecht kregen, waar voor mannen het passief én actief kiesrecht was geregeld. Na de grondwetswijziging deed de NBvVK een oproep aan de politieke partijen om vrouwen op verkiesbare plaatsen op de kandidatenlijsten te plaatsen.⁵⁷⁹ Het was het jaar dat de NBvVK haar tienjarig bestaan vierde met een *Gedenkboek*. Het volgende jaar richtte de NBvVK een Comité voor Maatschappelijke Opvoeding en Voorlichting op met als doel de Nederlandse vrouw op het actief kiesrecht voor te bereiden.

De revolutiepoging van Troelstra in 1918 leidde tot sociale hervormingen, maar niet tot actief kiesrecht voor vrouwen. VDB-Kamerlid Henri Marchant kwam met een initiatiefwetsvoorstel dat in 1919 werd aangenomen, waarna het actieve vrouwenkiesrecht bij wet werd geregeld. De Leidse VvVK-afdeling vroeg de gemeente om toestemming om de verenigingsvlag uit een raam van het stadhuis te mogen steken op de dag dat het besluit in het Staatsblad verscheen.⁵⁸⁰ Het besluit in 1919 viel samen met het 25-jarig bestaan van de VvVK. Ter gelegenheid van het jubileum gaf de VvVK een *Gedenkboek* uit, waarin kopstukken, onder wie Van Itallie, over hun rol in de kiesrechtstrijd vertelden. Bij de landelijke viering in het Concertgebouw in Amsterdam werd het op muziek gezette gedicht *Oproep* van Van Itallie eerst ten gehore gebracht door een soliste en vervolgens door een vierstemmig koor.⁵⁸¹ Het lied werd in het Engels vertaald door de Leidse Dora Kuenen-Wicksteed voor zangeres Tilly Koenen, die het zong op haar tournee door Amerika.⁵⁸²

Vanwege het verworven kiesrecht kwam het in Leiden weer tot samenwerking tussen de VvVK en NBvVK, nu ook met de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen die in 1917 in Leiden een afdeling had gekregen. Zij organiseerden een cursus om vrouwen op de stembusgang voor te bereiden. Op vier avonden lichtten acht vertegenwoordigers van politieke partijen, twee per avond, het partijprogramma toe. Hierbij was slechts één vrouw, Thiska Thiel-Wehrbein uit Amsterdam, die op de cursusavond het programma van de VDB besprak en zei trots te zijn op haar partij die als eerste het algemeen vrouwenkiesrecht in het partijprogramma had opgenomen.⁵⁸³

6.3 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik de ontwikkeling van de VvVK en de NBvVK gevolgd om deze te vergelijken op het gebied van actierepertoire. Vereeniging en Bond waren allebei verenigingen met een hoofdbestuur, afdelingen en leden en een eigen orgaan en sloten zich aan bij de Nationale

⁵⁷⁶ *Gedenkboek NBvVK*, 90-92.

⁵⁷⁷ *Leidsch Dagblad* 13-6-1916.

⁵⁷⁸ Volgens o.a. het *NRC* (19-06-1916) was het aantal deelnemers 5000, volgens het *Twentsch dagblad Tubantia* en de *Delftsche Courant* (19-6-1916) 18.000. De discrepantie werd opgemerkt door de *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant* (19-6-1916).

⁵⁷⁹ O.a. in het *Algemeen Handelsblad* 19-10-1917.

⁵⁸⁰ *Handelingen van de Raad* 13-3-1919. De gemeenteraad nam het verzoek ter kennisgeving aan. In 1922 werd het algemeen kiesrecht in de grondwet opgenomen.

⁵⁸¹ *Maandblad VvVK* 23:9 (1919). Het was op muziek gezet door componist Anna Lambrechts-Vos, de soliste was Emilia Coops-Broese van Groenou. Het gedicht was eerst gepubliceerd in het *Maandblad VvVK* 23:2 (1919). Wijnaendts Francken-Dyserinck citeerde twee regels uit het gedicht en noemde het een 'lyrische uitbarsting' van Van Itallie in: *De strijd voor het vrouwenkiesrecht herdacht*, 55.

⁵⁸² *Maandblad VvVK* 23:6 (1919).

⁵⁸³ *Leidsch Dagblad* 10-3-1919 en 14-3-1919.

Vrouwenraad en bij de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht. Een belangrijk verschil tussen beide verenigingen was dat mannen bij de NBvVK in het bestuur mochten en dat bij de NBvVK de zittingstermijn van de bestuursleden beperkt was, waardoor meer bestuursleden nodig waren, die in Leiden soms moeilijk waren te vinden. 'Leiden' speelde een cruciale rol bij de scheuring en drukte haar stempel op de NBvVK door bij de oprichting hoogleraren te mobiliseren.

Het uiteindelijke doel van zowel VvVK als NBvVK was kiesrecht voor vrouwen maar zij legden andere accenten. De VvVK eiste pas in 1913 algemeen kiesrecht, daarvoor kon dit ook beperkt zijn. Bij de NBvVK lag de nadruk op het voorbereiden of opvoeden van vrouwen voor het kiesrecht.

Beide verenigingen hadden meer doelen, zoals op het gebied van de huwelijkswetgeving en de arbeidspositie van vrouwen. Dit bleek uit de openbare propagandabijeenkomsten die beide verenigingen organiseerden, waarbij zij verschillende accenten legden. De propagandabijeenkomsten met sprekers, opgeluisterd met declamatie en muziek, dienden om leden te werven net als de huisbezoeken.

De VvVK ontleende haar actierepertoire, zoals demonstreren met vaandels en eigen liederen, aan dat van de SDAP. Vanaf 1910 vierde de VvVK een Vrouwenkiesrechtstag. De SDAP volgde in 1912 met de viering van een Internationale Vrouwendag. De NBvVK presenteerde zich als gematigd en onthield zich daarom van publieke demonstraties en manifestaties. Zij stuurde wel 'adressen' aan de regering en werkte samen met 'de lange naam' en – net als de VvVK - met mannen die politiek actief waren voor liberale politieke partijen. Die politieke voorkeur hadden NBvVK en VvVK gemeen, al waren beide verenigingen niet-partijgebonden, dus neutraal, een opvatting die door de NBvVK strikter werd opgevat. Er waren geen wezenlijke ideologische verschillen tussen VvVK en NBvVK, al werden die door de 'scheurmakers' wel aangedragen als een tegenstelling tussen ultra en gematigd. Wel stelde 'Amsterdam' zich soms radicaler op dan de 'de provincie' zoals bleek uit een aantal voorvallen. Soms stonden de twee verenigingen op landelijk niveau vijandig tegenover elkaar, maar niet in Leiden. Zij werkten echter ook niet samen.